

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СТУДІЇ З РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ:
СТЕПОВА УКРАЇНА

Василь МАРОЧКО

**ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ
НА ДОНБАСІ**

Київ–2015

УДК 323.25(477.62)«1932/1933»

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України*

Марочко В.І.

Голодомор 1932–1933 років на Донбасі. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — 96 с.

Брошура висвітлює регіональні особливості голодомору-геноциду в аграрних та промислових районах українського Донбасу, розкриває національний склад сільського та міського населення, співвідношення основних соціальних груп, хлібозаготівлі, діяльність «торгсину», артикулює форми опору терору голодом, функціонування карткової системи, показує соціально-психологічні та демографічні наслідки голодомору, територію його поширення.

Для всіх, хто переймається історичним минулим України та українського Донбасу.

МАРОЧКО Василь Іванович — головний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України,
доктор історичних наук, професор

ISBN 978-966-02-7374-0 (серія)

ISBN 978-966-02-7564-5

© Марочко В., 2015

© Інститут історії України НАН України, 2015

Зміст

Вступ.....	5
Український Донбас: хліборобсько-промисловий край	9
Хліб — індустріалізації, голод — селянам	29
«Комуністи не монахи»: хлібозаготівлі 1932/33 року	41
Торгсин на Донбасі: побутове золото в обмін на борошно	56
«Терористичні акти»: форми селянського руху опору	64
Донеччина: територія голодомору і відчаю	74
Карткова система продовольчого постачання робітників	90
Висновки	95

Вступ

Донбас — лаконічна і звична назва самобутнього регіону, якою упродовж двох століть послуговуються підприємці, науковці, митці, чиновники, виокремлюючи його промислову складову. Історики, етнографи, літератори присвятили не одну сотню праць, художніх творів, присвячених політичним, соціально-економічним, національним, культурно-освітнім проблемам його локального розвитку. Вони щедро наділяли Донецький басейн епітетами, дивовижними фразеологічними зворотами, етнічними назвами: «героїчний», «трудоий», «промислово-робітничий», «пролетарський», «революційний», «шахтарський край», «український Донбас», «кузня країни», «всесоюзна кочегарка» тощо. Кожне з визначень має історичні підстави для використання, а перелічені соціально-політичні критерії не викликають заперечень. Однак подібні тлумачення можна адресувати до інших аграрно-промислових районів України.

У роки більшовицького революційного експерименту в Україні, який тривав протягом 1917–1937 рр., тобто від жовтневого перевороту і до сталінської Конституції УРСР, відбулося кілька системних адміністративно-територіальних реформ. Одночасно з терміном «Донбас» функціонувало класичне адміністративне визначення — Донецька губернія, але з переходом на округи у 1925 р. зникло з лексичного обігу. Незмінною залишалася локальна назва «Донбас», яка стосувалася економічного районування та своєрідного господарського простору другої половини 1920-х рр. в УСРР. В офіційних документах радянських господарських органів з'явилася лаконічна аббревіатура промислового тресту «Донвугілля», яка засвідчувала перерозподіл української республіканської промисловості за територіально-галузевим та адміністративним принципом. Ключові галузі зосереджувалися довкола союзних промислових трестів, а другорядні залишили у підпорядкуванні Українського раднаргоспу. Здійснюючи управлінську модель «децентралізуючої централізації», тобто перерозподілу повноважень між республіканським та союзними трестами, центральні органи влади функціо-

нально поєднали економічні та адміністративні райони. Правління союзних трестів набули екстериторіального статусу в УСРР, не підпорядковуючись республіканським, а тим паче місцевим господарським органам.

Адміністративно-функціональна локалізація промислових трестів в Україні обмежувалася їх концентрацією в економічних районах: Гірничому та Дніпрянському промислового підрайонах. Вони мали офіційний статус, потрапляли до статистично-економічних обстежень та звітів, повноправно співіснуючи з традиційними (Полісся, Лівобережжя, Правобережжя, Степ). Саме Гірничий район, як складова адміністративно-економічного поділу УСРР, мала три «донбасівські округи» у 1926–1929 рр.: Артемівську, Луганську, Сталінську. Політичне забарвлення (Артемівська, Сталінська) мало ідеологічно-номенклатурний зміст, а не територіально-майнову власність більшовицьких лідерів — Ф. Артема та Й. Сталіна. Революція знищила становість, але обожнила класовість та героїзувала її учасників, називаючи міста справжніми іменами та псевдонімами. Дві округи — Маріупольську та Старобільську, які адміністративно-територіально представляли Донецький басейн, а з 1932 р. і Донецьку область, віднесли до Степу, який вирізнявся аграрним спрямуванням. Однак, незважаючи на адміністративне та економічне районування, термін «Донбас» залишався актуальним, демонструючи функціональні ознаки певного регіонального символу.

Адміністративно і територіально Донбас належав до складу Української СРР, а його соціально-економічна самобутність зумовлювалася не лише промисловою здатністю до «збагачення вугілля» та корисними копалинами, але і етнічно-національним розмаїттям культури міста і села, своєрідним мовним інтернаціональним хоралом, взаємодією аграрного і промислового соціуму з відповідною професійною структурою, ментальністю. Українські та зарубіжні історики сперечаються довкола «національно-адміністративного» статусу Донбасу: українського, російського, «українсько-російського прикордоння». Віднедавна додалося ще кілька дивовижних неологізмів: «новоросійський», «еленерівський», «денеєрівський», «лугандонівський». Жоден з них, крім образливої тональності і псевдо-

науковості, не має відношення до історичного минулого, відтак позбавлений традиції і майбутнього.

Голодомор 1932–1933 рр., як форма злочину проти людяності, об'єднав український і російський Донбас, тому що від голоду помирали етнічні українські і російські селяни. Він торкнувся національних меншин, відтак був грецьким і німецьким регіоном. Голодомор — геноцид охопив тоді територію Донецької області, до якої входила і сучасна Луганщина. Аграрний сектор регіону підпорядкували промисловому, перетворили на сировинний придаток індустріалізації, а страшною ціною її здійснення стали сотні тисяч жертв голодомору. Вони зафіксовані в українській історіографії та меморіально-документальних виданнях, які стали інтелектуальним надбанням України. У 2008 р. опубліковано окремий том про голодомор у Донецькій області, який представляє серію «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні». Викреслити його з історичного контексту, а тим паче заперечити, марна справа. Намагання «самопроголошених» і політично «недоношених» заборонити книги про голодне лихоліття на Донбасі, ліквідувати пам'ятні знаки на місцях масових поховань жертв голодомору — цинічна та аморальна акція, яка має ознаки кримінального злочину, не кажучи про морально-етичну складову дикого вандалізму.

Голодомор на Донбасі 1932–1933 рр., крім просвітницької та меморіальної складових, є трагічним застереженням та попередженням, жертви якого закликають нас бути пильними до будь-яких радикальних закликів. Терикони донецьких шахт, ніби пірамідами давнього Єгипту, демонструють героїчне і трагічне у боротьбі людини за «чорне золото», а пам'ятники жертвам голодомору засвідчують локалізацію сталінського злочину — геноциду українського народу. А він був представлений у ті роки колективізованими та одноосібними селянами різних національностей, службовцями, кустарно-ремісничими групами та соціально-професійним складом індустріальних робітників. Голод мав територіальні відмінності, але проник у селянсько-робітничі родини через сімейно-шлюбну спорідненість села і міста. Він об'єднав їх, став спільною трагедією. Хлібозаготівельні плани до двору селянам і хлібні картки шахтарям співіснували у часі і просторі, які за драматизмом виходили далеко

за територіальні межі Донецької області. Голодомор проліг крізь сім'ї, знищив їх родовід, розлучив братів і сестер, яких розподілили по різних дитячих притулках під чужими прізвищами. Він безжалісно розлучав, тому кожна згадка про його причини та наслідки має об'єднувати суспільство, виховувати співчуття і шану до жертв, реальну любов до ближнього.

Більшовизм та націонал-соціалізм, панування яких супроводжувалося масовим терором і багатомільйонними жертвами, розпочалися з безмежних соціальних обіцянок знедоленим «робітничо-селянським масам» та «обраним націям», а завершилися прикладним застосуванням шовіністичної ідеології. Нацисти мордували людей у таборах смерті та спалювали у крематоріях. Сталінські поплічники вигадали іншу форму масового знищення людей — штучний голодомор у територіальних резерваціях, якими стали села, колгоспи, навіть цілі райони, занесені на так звані «чорні дошки». Тому заперечувати штучний та організований характер голоду 1932–1933 рр. — аморально, а стосовно Донбасу особливо. Регіон, збалансований промисловим та аграрним секторами, потерпав від масового голодомору. Карткова система спеціалізованого забезпечення хлібом та продуктами окремих категорій міського населення унеможливила голодну смерть серед індустріальних робітників, але не відхилила самого явища — недоїдання, тривалого голодування, навіть виснаження.

З вірою і сподіванням на прозріння нашого народу, на його соціальний імунітет і колективний розум, як і тридцять років поспіль, привертаю увагу до трагічних уроків минулого — голодомору на Донеччині у 1930-х рр.

Український Донбас: хліборобсько-промисловий край

Використовуючи термін «український Донбас», я спираюсь на адміністративно-територіальну одиницю УСРР першої п'ятирічки сталінської модернізації регіону, тобто 1928–1933 рр., а також офіційну статистику національно-етнічного та соціально-професійного складу міського і сільського населення. На території п'яти округ та згодом районів Донецької області діяли радянські органи влади Української СРР, які функціонально представляли український радянський уряд. Діяли і національні адміністративні райони — російські, грецькі, але підпорядковані місцевим органам влади.

Критерієм доцільного застосування назви «український Донбас» є співвідношення питомої ваги того чи іншого етносу в адміністративно-територіальних одиницях, але не за принципом формальної статистики, навіть етнічної статистики, а під кутом зору традиційного укладу життя сільської громади, представленої українськими селянами — хліборобами у переважній більшості районів. За матеріалами всесоюзного перепису населення 1926 р. у п'яти округах, які представляли Донбас, проживали 2,9 млн осіб, що становило 10% населення УСРР¹. Селяни було 1,9 млн осіб, відтак регіон, якщо брати до уваги їх питому вагу, був аграрно-промисловим, хліборобським. Міське населення зосереджувалося переважно в округових містах, райцентрах і селищах міського типу. Наприклад, в Артемівську мешкало 38 тис., в Єнакієве 24 тис., у Слов'янську 28 тис. осіб, а в селищах міського типу цієї округи від 6,6 тис. у Лисичанську до 25,4 тис. осіб у Костянтинівці. Решта селищ також вирізнялася чисельністю: Попасне 7,7 тис., Краматорськ 12,3 тис., Дебальцеве 13,1 тис., Гришине 11,3 тис. мешканців². Найбільш заселиним виявилось Сталіно (колишня Юзівка) —

¹ Національний склад сільського населення України (за національністю господарств). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України № 96. — Х., 1927. — С. XII.

² Там само. — С. XIV.

106 тис., а за ним Луганськ — понад 71 тис., Дмитрівське — 52 тис., Маріуполь — 41 тис. осіб. Селища міського типу (Красний Луч, Лозова Павлівка) мали менше десяти тисяч жителів, а округовий Старобільськ близько 14 тис. осіб. За кількістю населення, крім Сталіно, округові міста Донбасу наближалися до адміністративних районів Наддніпрянської України, навіть окремих адміністративних одиниць Полісся. П'ять округ Донецького краю займали 11,6% загальної площі УСРР, відтак спостерігалось відносно рівне співвідношення питомої ваги населення і території.

Національний склад адміністративних округ Донбасу переконливо доводить повну перевагу етнічних українців в Старобільській (89,4%), Артемівській (87,3%), Сталінській (74%), Маріупольській (61%), Луганській (59,8%). Російська національна меншина Донбасу зосереджувалася переважно у містах, а загалом посідала 36,9% у Луганській, 12,2% у Сталінській, понад 10% у Маріупольській та Старобільській, 7,6% в Артемівській округах¹. Німців в Маріупольській окрузі було 8,3%, в Сталінській 3,4%, на Луганщині 1,7%, в Артемівській окрузі 2,6%, а разом 16% у чотирьох з п'яти округ, що висуває їх на третю позицію після греків, які мали 18,4% в Маріупольській та близько 9% у Сталінській округах. Більше відсотка становили євреї (Маріупольська округа) та молдаване (Артемівська). В Україні 1926 р. було 23 селища міського типу, з яких лише чотири мали понад 20 тис. жителів, а решта значно менше. Зокрема, в Алчевську проживало 16 тис. осіб. Кількість населення не правила за показник виокремлення округового центру, тому що траплялися округові міста з населенням від 9 до 18 тис. жителів². Зазвичай до уваги брали географічне розташування, віддаленість районних центрів від округового міста та найближчої залізниці.

Кожна округа вирізнялася не лише співвідношенням етнічних груп на її теренах, але і етнонаціональним представництвом в районах та сільських радах (сільрада). Матеріали про їх національний склад розробив та опублікував у 1927 р. український статист

¹ Там само. — С. XX.

² Міські селища УСРР. Збірник статистично-економічних відомостей. Рік перший. — X., 1929. — С. 157.

А. Хоменко. Очолювана ним група користувалася первинними даними Всесоюзного перепису населення, які не викликають сумніву в істориків та демографів. За основу національної ідентифікації брали національність господарств, відтак подвірний принцип забезпечив структурне співвідношення представників селянської громади. Національний склад селянських дворів фактично демонструє той соціальний об'єкт, який став жертвою голодомору, а з іншого боку дає відповідь на питання про реальне спрямування злочину проти людяності. Статистично-демографічні показники фіксували сам факт наявності етнічних спільнот, навіть господарський тип, але у кількісному вимірі. Однак кожна з них демонструвала самотній уклад життя, соціально-побутові стосунки, культуру, а разом унікальність того чи іншого району, позаяк мали власну історію «залюднення краю».

Історичний підхід передбачає конкретний аналіз соціуму, політичних подій і явищ, економічно-господарських форм. Дотримуючись історизму та об'єктивності, розглянемо національний склад населення кожного з районів п'яти округ Донецького регіону кінця 1920-х рр. Артемівська округа мала 13 районів (Артемівський, Гришинський, Єнакіївський, Залізнянський, Костянтинівський, Краматорський, Лиманський, Лисичанський, Ново-Економічний, Олександрійський, Петровський, Попаснянський, Слов'янський), у кожному з яких переважали етнічні українські селяни. Однак в окремих сільських радах співвідношення етнічних груп вирізнялося. Так, Артемівська і Щербинівська сільради мали відносну кількісну перевагу росіян, а Нью-Йоркська сільрада об'єднала 1618 етнічних німців з 2240 мешканців сільської громади. У Костянтинівському районі етнічні німці переважали в Катеринівській, Кіндратівській, Миколайпільській сільрадах, але не серед управлінців, а в громаді за кількістю етнічного представництва. Російська була лише одна, а в решті (19 сільрад) домінували українські селянські господарства¹. Ново-Економічний район був представлений однойменною сільрадою, яка мала понад 7 тис. осіб, з яких росіяни становили 6,1 тис. мешканців, але район не був національним російським адмін-

¹ Національний склад сільського населення України... С. 2–3.

центром, позаяк у 16 сільрадах переважали етнічні українці. В Олександрівському районі селяни, які визнавали себе росіянами, зосереджувалися на території Беззаботівської сільради, майже співпадали з українською громадою в Іверській сільраді. Одночасно з ними проживали німці — колоністи, яких було у цьому районі 1628 осіб.

Сільськогосподарська Луганська округа 1926 р. мала 12 районів (Алчевський, Дмитріївський, Кам'янобрідський, Краснолуцький, Лозо-Павлівський, Новосвітлівський, Петровський, Ровеньківський, Словоносербський, Сорочинський, Станично-Луганський, Успенський). Частка сільрад з перевагою російського населення вирізнялася від районів Артемівської округи та інших районів Донбасу. В Алчевському районі вони домінували в Городнищенській та Чорнухинській сільрадах (у двох з 13), у Дмитріївському в одній (Сніжанська), у Кам'янобрідському переважали винятково українські селянські двори, а в Краснолуцькому росіяни компактно зосереджувалися у В. Антрацитівській, В. Хрусталівській, Краснополянській, Новопавлівській, Н. Красносільській, Софіївській, Хващівській, тобто у 6 з 18 сільрад. Лозово-Павлівський район мав дві сільради з перевагою російської селянської громади, а в решті 16 домінували українці. Петрівський район, хоч і не був національним російським районом, однак російські селяни за локальним «національним самовизначенням», переважали у 8 з 12 сільрад (Бахмутівська, В. Богданівська, В. Чернігівська, Лашинівська, Новобогданівська, Передільська, Райгородська, Староайдарська). Подібна концентрація російської селянської громади ставала об'єктом примусових хлібозаготівель, відтак і трагічних наслідків — голодомору. Достатньо було позбавити хліба, продуктів, щоб протягом кількох місяців селяни починали помирати за етнічною ознакою.

Ровеньківський район мав найбільшу кількість сільрад — 23, але росіяни переважали лише в одній (Чубарівській), проте на території багатьох з них мешкало від кількох сотень до 2 тисяч. У Словоносербському районі вони зосереджувалися у 4 з 10 сільрад, в Успенському лише в одній (Оріхівська). Сорокинський національний російський район охоплював 11 сільрад, з яких лише одна (Новоолександрівська) вважалася українською, тому що там мешкало

2413 українців та 22 росіян¹. Дивно, але абсолютно російський за кількістю етнічного населення Станично-Луганський район не мав статусу національного адмінрайону: дві (Красноталівська, Краснодеркульська) сільради українські, решта 16 з абсолютною перевагою російських селян.

Для сільрад та районів Маріупольської округи була характерна строката карта концентрації етнічних громад. Округа охоплювала територію 12 районів (Андріївського, Бердянського, Берестівського, Бudyонівського, Володарського, Жовтневого, Люксембурзького, Мангуського, Новоселівського, Старокерменчицького, Старокаранського, Царекостянтинівського). У трьох перших районах абсолютно переважали українські сільради, крім двох російських (Богородицької в Андріївському та Нововасилівської у Бердянському). Бudyонівській район, за концентрацією національних господарств та відповідної кількості їхніх мешканців, мав чотири російських з 9 сільрад, але в районі мешкав 1891 німець — колоніст. У Жовтневому зосередилося три грецьких громади (Анадільська, Бугасівська, Новокаранська), а в решті переважали українці. Німецький національний Люксембурзький район розкинувся на території сільрад (Вишневецька, Карл-Лібкнехтська, Люксембурзька, Мар'янівська, Новокраснівська, Республіканська, Урицька), у яких мешкало понад 13 тис. етнічних німців. Район виявився інтернаціональним, тому що там були греки (Новокерменчицька сільрада), Розівська сільрада, яка вирізнялася етнічними пропорціями: 534 євреї, 414 росіян, 368 українців, а також по одному болгарину та білорусу.

У Мангуському районі переважали греки (три сільради — Мангуська, Урзуфська, Ялтинська), а в двох зосереджувалися українці (Білосарайська, Стародубівська). У Новоселівському районі три сільради фактично були грецькими за концентрацією етносу (Македонівська, Сартанська, Старокримська), а в решті переважали українці. Вони становили абсолютну більшість в усіх 8 сільрадах Царекостянтинівського району, Старокерменчицького, крім грецької Новокаракубської сільради. Старокаранський район теж вирізнявся своєрідним «етнонаціональним інтернаціоналом»: двома

¹ Там само. — С. 102.

німецькими Грінтальська, Остегеймська), трьома грецькими (Старогнатівська, Старокаранська, Чермалинська). На території Розенфельдської сільради проживали 761 німець, 392 росіянина та 391 українець, кілька греків та молдаван¹.

Майже у кожному районі Сталінської округи, яка вирізнялася щільністю заселення, особливо біля округового центру, зосереджувалися сільради з перевагою російського, німецького та грецького етносу. Поляки і чехи зустрічалися дуже рідко — кілька осіб на два-три райони. Округа мала 11 районів (Амвросіївський, Андріївський, Великоянисольський, Макіївський, Маріїнський, Авдієвський, Павловський, Селидівський, Старобешівський, Харцизький, Чистяківський). Російська громада зосереджувалася у двох сільрадах Макіївського (Григорівська, Грузько-Ломівська), у чотирьох Авдієвського (Новоселівська, Авдієвська, Орловська, Скотоватська), в одній Старобешівського (Покрово-Кірівська), у двох Чистяківського району (Вільховатська, Микитинська). У кількох сільрадах вони становили своєрідний етнічний паритет, тобто представляли однакову кількість осіб. Греки мали більшість у чотирьох сільрадах з 7 Авдієвського району (Багатирська, Костянтинопольська, Новобагатирська, Улакмицька), дві у Великоянисольському районі (Великоянисольська, Косарська), чотири у Старобешівському (Велико-Каракубзька, Миколаївська, Старобешівська, Стилська). Німецька меншина також була представлена на території сільських рад переважно більшістю мешканців: Мемрицька, Олександрівська Селидівського району, Маріянівська, Сонцівська Старобешівського району, Іловайська Харцизького та Малоорлівська Чистяківського району. Траплялися сільради, у яких німці становили від 330 до 525 осіб, в інших від кількох десятків до 220, які вели самостійне господарство та представляли самотутню соціально-релігійну громаду.

Українською за кількістю моноетнічного населення можна вважати Старобільську округу, яка мала також 11 районів (Біловодський, Білокуракинський, Білолуцький, Марківський, Міловський, Містківський, Новоастраханський, Новоайдарський, Олександрійський, Осинівський, Старобільський), але значно більше сільрад

¹ Там само. — С. 105.

порівняно із Сталінською — 186 проти 119. Із загальної кількості 186 сільрад росіяни мали перевагу населення лише у 14. Регіон був українським, хліборобським, а етнічні громади загубилися окремими хуторами у старобільських степах (єдина Бауергеймівська та чотири російських сільради Новоайдарського району). У деяких районах (Біловодський, Білолуцький, Марківський, Осинівський) не було жодної моноетнічної громади, крім українських сільрад, хоча у них мешкали кілька сотень росіян.

Соціально-демографічні процеси другої половини 1920-х рр., тобто в умовах запланованого та оголошеного курсу на індустріалізацію, не мали суттєвого впливу на секторальне співвідношення сільського і міського населення, а також на його соціально-професійну структуру. Село, яке цуралося більшовицьких комуністичних експериментів, зберігало традиційний землеробських уклад життя. Капітальне промислове будівництво існувало у контрольних цифрах першого п'ятирічного плану, але тенденції були очевидними — регіон вимагав поповнення робочою силою. Кілька тисяч іноземних інженерів, техніків, кваліфікованих робітників, які скористалися перевагами непу, не могли забезпечити якісного науково-технічного стрибка на Донбасі. Вони працювали на фабриках і заводах, монтували технологічні споруди та обслуговували їх, а радянські втузи відставали з підготовкою «вітчизняних інженерів». Старорежимних інженерів відправляли до таборів, а власними не могли заповнити кадрового дефіциту. Отже, з огляду на ситуацію, мали і на далі «імпортувати» іноземні кадри та відповідне обладнання, а для цього експлуатувати сільське та міське населення з метою «мобілізації коштів».

Майбутня «всесоюзна кочегарка», яка протягом другої половини 1920-х рр., лише відбудовувала попередній промисловий потенціал, ще не мала промислових об'єктів, які б стали підставою вважати Донбас — абсолютно індустріальним регіоном. У 1925 р. природній приріст населення Артемівської, Луганської, Маріупольської округ становив 41%, Сталінської 37%, Старобільської 52%¹. Позитивний баланс природного руху населення Донецького краю

¹ ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 905. — Арк. 14.

спостерігався у 1926–1929 рр. Протягом 1928 р. міське населення Маріупольської округи збільшилося на 9 тис., сільське на 8 тис.; Старобільської — відповідно на 1 тис. міського та 10 тис. сільського¹. Промислова концентрація зумовлювала інтенсивність внутрішньої міграції населення, тому спостерігалася відмінність між округами з промисловими підприємствами та суто аграрними. Населення Артемівської округи у 1928 р. збільшилося на 16 тис., Луганської на 35 тис., Сталінської на 36 тис. осіб, але без значних диспропорцій між міським та сільським приростом в Артемівській (9 тис. та 7 тис.), крім Луганської округи — 20 тис. в містах і 5 тис. в селах. Сталінська округа мала ще виразнішу відмінність: міське населення збільшилося майже на 30 тис., а сільське зменшилося на 8 тис. осіб.

Загалом соціально-демографічна ситуація в УСРР кінця 1920-х рр., навіть попри локальний голод 1928–1929 рр. внаслідок кліматичних факторів та заготівельних кампаній, характеризувалася щорічним природним приростом сільського населення від 596 тис. у 1926 р. до 563 тис. у 1928 р., а для «міської людності» — 92 тис. у 1926 р. та 72 тис. у 1928 р.² Позитивний приріст населення мав тенденцію до поступового зменшення. У Гірничому районі, тобто в трьох округах Донбасу, у 1926–1928 рр. він «завис» на цифрі 57,9 тис. осіб. В окремих округах він був різним, позаяк округи вирізнялися загальною кількістю населення: Маріупольська округа мала понад 18 тис. щорічного приросту населення у 1928 р., Старобільська 13,5 тис., Артемівська 21,5 тис., Луганська 16,1 тис., Сталінська понад 20 тис. осіб³. Отже регіон мав перспективу соціально-економічного і демографічного розвитку, особливо в умовах індустріалізації, якщо не брати до уваги її темпи, форми і методи так званої соціалістичної реконструкції Донецького басейну.

Повертаючись до визначення «український Донбас», яке є предметом науково-історичного з'ясування, приверну увагу до матеріалів етнічної статистики. Цей термін щонайменше 25 років

¹ Україна. Статистичний щорічник 1929 р. — X., 1929. — С. 20.

² Там само. — С. 53.

³ Там само. — С. 56–57.

використовують демографи, а прикладна статистика застосовувала його у роки непу. Принагідно зазначу, що у 1920-х рр. соціальні психологи та етнологи вивчали національні та соціальні відмінності у фізичних ознаках населення України¹. Голод, як фізіологічне явище, однаково діяв на людський організм, супроводжуючись відповідними фізичними та психічними розладами кожної людини індивідуально, не зупиняючись на «національних» чи «соціальних» рисах обличчя, розмірах черепа, контурах та кольорі очей. Інша справа концентрація національної та етнічної меншини на території села, району, міста. Чим вищою була концентрація і щільність моноетнічної меншини, тим більшою та інтенсивнішою була кількість жертв голодомору. У таких випадках необов'язково вишукувати «вістря голоду» за національною ознакою, достатньо системно позбавляти хліба і продовольства в окремих селах, районах, особливо національних, щоб досягнути його руйнівної сили.

У 1920-х рр. працівники науково-дослідних установ та статистичних служб розробляли норми споживання хліба населенням, але з метою з'ясування хлібофуражного балансу республіки та кожного з регіонів у зв'язку з сівбою та поступовим переходом до карткової системи забезпечення хлібом окремих категорій населення. Виокремлення даних етнічної статистики у щорічниках та аналітичних оглядах статистів підкреслювало більшовицьку національну політику, наслідки коренізації етнічних меншин та українізації титульної нації в УСРР. Статистичні довідники кінця 1920-х рр. зафіксували розрахунки не лише етнічного складу населення, але і його етнічні характеристики (мовні, соціально-професійні, вікові).

Матеріали Всесоюзного перепису населення 1926 р. та офіційних статистичних довідників кінця 1920-х рр. розкривають географічно-територіальне розміщення українців, росіян, євреїв та інших етнічних груп в УСРР. Отже, спираючись на матеріали перепису, маємо у Гірничому районі 1,2 млн українців, 639 тис. росіян, 41 тис. євреїв, а в Маріупольській та Старобільській округах проживали

¹ Национальные и социальные различия в физических признаках населения Украины / Под ред. д-ра Л.П. Николаева. — Х.: ГИЗ, 1926. — 224 с.

893 тис. українців, 126 тис. росіян, 14 тис. євреїв¹. Греки колонізували Маріупольську та Сталінську округи — 98 тис. осіб. Українці чисельно переважали в усіх округах Донбасу, тому регіон був українським, особливо села, селища міського типу. Серед міського населення українці становили тоді 40,6%, росіяни 49,1%, євреї 4,6%, а серед «сільської людності» — 74,2% українців, росіяни 19%, інших етнічних груп 6,9%². Український статист А. Хоменко писав у 1929 р., що «...в Гірничому районі, властиво тільки в Луганській окрузі, знаходимо значні масиви російської людності, щодо Артемівщини та Сталінщини, то тут росіяни переважно мешканці робітничих селищ або селищ з мішаною, напівхліборобською, напівпромисловою людністю»³. Писемність чоловіків п'яти округ Донбасу становила тоді 65–67%, а жінок 38–48%, хоча на Старобільщині 45% серед чоловіків та 26% серед жінок⁴. Отже, судячи з матеріалів перепису населення 1926 р., Донбас був українським і хліборобським водночас, а міське населення дотримувалося своєрідного статистичного паритету.

Концентрація промислових підприємств на Донбасі, особливо шахт, рудників, різних копалень, створювала образ не лише «всесоюзної кочегарки», але і пролетарського краю. Вважалося, що саме тут зосереджувалася професійна і трудова еліта України. Однак профспілкова статистика кінця 1920-х рр. зафіксувала дещо іншу соціально-професійну і демографічну ситуацію: із 2,1 млн робітників УСРР, охоплених галузевими профспілками, на Донбасі зосереджувалося 536 тис. осіб (25,4%)⁵. Серед індустріальних робітників там знаходилося близько 400 тис. осіб — 39,8%. Пріоритетним промисловим регіоном вважали Криворізький басейн, Дніпрогес та індустріальну Дніпропетровщину, яку протиставляли промислово-му Уралу. Але попри дискусії довкола економічного районування, які точилися наприкінці 1920-х рр., незаперечним залишався факт

¹ Мінаєв С. Наслідки всесоюзного перепису 1926 р. на Україні. Населення України. Миський житловий фонд. — Х., 1928. — С. 74.

² Хоменко Арсен. Національний склад людності УСРР. — Х., 1929. — С. 12.

³ Там само. — С. 13.

⁴ Мінаєв С. Знач. праця... С. 77.

⁵ Україна. Статистичний щорічник 1929 р. — Х., 1929. — С. 264.

концентрації на Донбасі майже 40% індустріальних робітників в УСРР. Регіон був промисловим, а також пролетарським, враховуючи не соціально-політичне визначення, а мізерну зарплату та жахливі побутові умови.

Загальний перепис населення 1926 р., опрацювання його матеріалів за національно-етнічною складовою, а також профспілкові переписи робітників і службовців 1926 та 1929 р., названі чомусь «національними», зафіксували елементи етнічної статистики. До вибірки потрапили 1,6 млн осіб у 1926 та 2,3 млн членів галузевих профспілок 1929 р., а інколи просто робітники підприємств¹. В анкетах опитування було кілька запитань: «Якою мовою переважно розмовляє в сім'ї?», «Чи вміє читати будь-якою мовою?». Визнання тієї чи іншої мови побутового спілкування означало національну самоідентичність: «я — українець» або «я — росіянин». Однак наявність лише однієї мови, хоча і суттєвого чинника, не відтворювала етнічної свідомості, яку формували релігійні, побутово-традиційні, сімейно-трудова взаємини етнічної громади. А для її стійкості і стабільного розвитку неабияке значення мала щільність проживання, територіальна цілісність країни, конкретного соціуму — села, району.

Українізація, яку критикувала українська інтелігенція у ті роки, все ж сприяла просуванню української мови. За матеріалами двох згаданих профспілкових переписів 36,2% міських жителів визнали українську мову рідною, а російську 45%, серед робітничого класу України 44% українську, а російську 49%. «Однак, поряд з цим, — наголошували упорядники перепису 1929 р., — треба підкреслити факт одставання у цьому питанні основного пролетарського центру — Донбасу. Не зважаючи на досягнений у Донбасі максимальний (порівняно з іншими районами України) темп зросту заглиблення української мови протягом 3,5 років, своєю абсолютною величиною ступінь поширення української мови в родині робітників і службовців Донбасу, як і раніше, порівняно з іншими района-

¹ Національний перепис робітників і службовців України (жовтень — листопад 1929 р.). — Х., 1930. — С. XI.

ми, стоїть на останньому місці»¹. Українцями визнали 43% гірників та металістів Донбасу, тобто членів галузевих профспілок, а українською мовою розмовляли лише 15%: в Артемівській окрузі 17,9%, Луганській 17%, Сталінській 10,2% . А дома українською мовою розмовляли 35% «гірників» та 35% «металістів». На думку упорядників матеріалів «національного перепису робітників і службовців» подібна ситуація була «...наслідком плинності робочої сили в Донбасі, повсякденного припливу в Донбас нових кадрів робітників із РСФРР»². Недостатньо активною виявилася українізація установ, профспілок та управлінців промислових підприємств, які представляли союзні трести. Серед робітників гірничої галузі українською мовою читали 20%, металообробної 26%, а російською — відповідно 87,6% читали та 87,2% писали. Якщо Донбас вважався «всесоюзною кочегаркою», то для україномовної частини пролетаріату він став плавильним цехом, у якому гартувалися радянський патріотизм та нова спільнота — радянський народ. Його ключовою ознакою було обов'язкове спілкування російською мовою, а далі відданість партії, вождю, батьківщині, різним ідеологемам. Для робітників і селян, обтяжених щоденними соціально-побутовими та виробничими проблемами, мова була звичним і повсякденним явищем, як повітря, якою вони спілкувалися, але збагачену дивовижними діалектами, а траплялося і «робочою мовою», яка згадувала матір у непристойних фразеологічних комбінаціях.

Радянське законодавство регулювало національні відносини, навіть впровадило адміністративні національні райони, але з виразним соціалістичним змістом, партійно-номенклатурним наповненням тощо. Про «національне самовизначення» ніхто і не згадував, а намір німців — менонітів створити кооперативні спілки за національною ознакою був рішуче заборонений владою. Унітарність державного ладу та уніфікація соціально-економічного життя суспільства витворила політичний інститут «єдиного громадянства», зафіксований Конституцією СРСР 1923 р. Він знайшов юридичне тлумачення в «Уставі про громадянство Союзу РСР», яку ухвалили

¹ Там само. — С. XXVI.

² Там само.

ЦВК та РНК СРСР у 1931 р. Громадянином СРСР вважався громадянин тієї республіки, на території якої він постійно проживав, а якщо «через національність або походження вважає себе за зв'язаного з іншою союзною республікою, то він може обрати громадянство тої республіки»¹. Формально і юридично українські селяни були громадянами УСРР, але гібридними, тому що не мали офіційного документа — паспорта. Це стосувалося і певної категорії робітників. Однак їх вважали громадянами УСРР, українським радянським народом, зобов'язали виконувати державні повинності, тобто надали статусу учасника майнових та соціальних відносин, відтак і правових. Селянських дітей, батьки яких були безпаспортними, а інколи належали до «куркульських елементів», мобілізували до Робітничо-селянської червоної армії (РСЧА). А податки, хлібозаготівлі, майнова та індивідуальна участь у колгоспному будівництві — вони також засвідчували правовий статус безпаспортних селян. Їх вважали громадянами УСРР та СРСР, коли судили за невиконання хлібозаготівельних завдань, тобто інституту українського громадянства був прописаний конституційно і нормативно. Отже, враховуючи цю обставину, маємо визнати і злочини влади проти громадян, які відбувалися у роки голодомору та масових політичних репресій.

На Донбасі жили і працювали не лише абстрактні соціально-професійні групи населення, не просто екзотичні національні чи етнічні громади, але і формалізовані громадяни УСРР, які разом представляли український радянський народ. Не випадково Й. Сталін у листах до Л. Кагановича використовував етноніми («українці», «Україна», «українські демобілізатори»), уникаючи політологічних тлумачень — «радянська Україна», «соціалістична Україна», «УСРР». Донбас, як територіально-географічна та адміністративно-інституційна частина УСРР, був українським, а за ідеологічно-політичними ознаками його вважали соціалістичним, навіть виходила газета «Социалистический Донбасс».

¹ Збірник законів та наказів робітничо-селянського уряду СРСР. — 1931. — Відділ перший. — № 24. — Арт. 196.

Індустріалізація регіону вплинула на активізацію демографічних процесів, які супроводжувалися вирівнюванням чисельності міського та сільського населення. За матеріалами демографічної секції Держплану УСРР, яку очолював відомий демограф і статист К.І. Воблій, населення міст і селищ Донбасу у 1927–1931 рр. збільшилося з 857 тис. до 1,2 млн осіб, а сільського на 115 тис., склавши у 1931 р. 1,3 млн осіб¹. Ця урбанізаційна тенденція поглиблювалася з кожним роком форсованої індустріалізації регіону. 9 лютого 1932 р. четверта позачергова сесія ВУЦВКу 12 скликання ухвалила постанову «Про утворення обласних виконавчих комітетів на території УСРР», яка започаткувала обласний адміністративно-територіальний устрій в Україні у складі п'яти областей (Харківської, Київської, Одеської, Дніпропетровської, Вінницької). Статистично-демографічні дані стосувалися липня — грудня 1931 р., а до березня 1932 р. вносилися корективи. Донбас не мав статусу області, але охопив 17 промислових районів з Маріупольською міськрадою, яка підпорядковувалася безпосередньо центру. На території 27,5 тис. кв км проживали 2,9 млн осіб, з яких 1,8 млн у місті та 1,1 млн осіб на селі². Фактично регіон урбанізувався, набувши ознак промислово-хліборобського. Доказом цього виявилася сама структура адміністративно-територіального поділу Донбасу: із 17 одиниць діяли 12 міськрад (Артемівська, Ворошиловська, Горлівська, Кадіївська, Костянтинівська, Краматорська, Краснолуцька, Луганська, Макіївська, Маріупольська, Риківська, Сталінська), а звичайних районів було 4 — Гришинський, Лисичанський, Ровеньківський та Чистяківський. 2 липня 1932 р. ВУЦВК створив Донецьку область, до якої приєднали 13 сусідніх районів Харківської (Біловодський, Білолуцький, Верхнетепліївський, Міловський, Новоайдарський, Новопсковський, Рубіжанський, Сватівський, Слов'янський, Старобільський і Троїцький) та 5 (Великоянисольський, Волноваський, Старокаранський, Старокременчицький, Старомиколаївський (Володар-

¹ Інститут рукопису Національної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського (XXXVIII. 412).

² ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 234. — Арк. 2.

ський)¹. Попередні 17 адмініюдиниць підпорядковувалися безпосередньо центру, а решта районів Донецькому облвиконкому. 20 червня 1932 р. Краснолуцький та Краматорський райони були реорганізовані, а райцентри отримали статус селищ міського типу².

Частина районів, які перейшли з Харківської та Дніпропетровської областей, відчували на собі першу хвилю голоду. Залишаючись зі статусом адміністративних районів, вони і на далі перебували під тиском хлібозаготівельного плану з його подвірним розверстанням. Сільради і селища, які належали міськрадам, хоч і не звільнялися від хлібозаготівлі та інших державних повинностей, однак опинилися в зоні дії карткової системи. Це не означало її поширення на селян, але шанс вижити в умовах голоду був дещо іншим. Статус міськрад також вносив корективи до політики хлібозаготівлі. Населення сподівалося на промислові райони, тому паломництво голодних людей до райцентрів набуло трагічного культу жертвовності. Карткова система постачання хлібом за соціально-професійними категоріями, якого не завжди вистачало на дві останні групи, не могла стати джерелом порятунку для знедолених, навіть через сімейний перерозподіл пайка. 17 листопада 1933 р., коли регіон переживав наслідки голодомору (епідемія тифу, малярії тощо), ВУЦВК створив Старобільську округу у складі Донецької області. До неї приєднали 14 районів³.

На території Донецької області діяли національні райони: два російських (Сорочинський, Великотеплівський) з населенням 105 тис. мешканців, три грецьких (Сартанський, Мангуський, Великоянисольський) — понад 73 тис. осіб⁴. Вони охоплювали 65 сільрад, а в грецьких районах до колгоспів записалися 4194 господарства (33%)⁵. Особливого статусу, крім національного, вони не мали. До кожного з них доводили районний та подвірний плани хлібозаготівлі з усіма репресивними формами та методами вилучення зерна.

¹ Збірник узаконень робітничо-селянського уряду України. — 1932. — № 22–23. — Арт. 138–139.

² ЗУ України. — 1932. — № 17–18. — Арт. 120–121.

³ ЗУ України. — 1933. — № 51. — Арт. 662–663.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 23. — Арк. 131.

⁵ Там само. — Оп. 6. — Спр. 1079. — Арк. 130.

У роки голоду промисловий Донбас став певним порятунком для сільського населення, тому що Наркомат праці УСРР та інші госпоргани здійснювали планову вербовку робочої сили. Сталінська модернізація сільського господарства, тобто примусова колективізація, вивільняла на селі «лишки» робочих рук, які в індивідуальному господарстві мали цільове і галузеве застосування, а в кількох десятках тисяч колгоспів виявилися «зайвими». Згідно внутрішнього розпорядку колгоспів діяв табірний принцип: хто не працює у колгоспному секторі, той не отримує хліба. Наприкінці 1920-х рр. демографи констатували факт «зайвого сільського населення» в Україні — 5,1 млн. осіб, прогнозуючи його приріст протягом 10 років на 4,3 млн осіб¹. У березні 1927 р. голова Держплану СРСР Г.М. Кржижановський передбачав зростання сільського населення протягом п'яти років на 11 млн осіб².

Соціально-демографічний феномен «лишків робочої сили» в українському селі справді існував, заявивши про себе восени 1931 р., коли масова колективізація в основному була завершена. В українських селах так звані трудові «лишки» становили 6,8 млн осіб, з яких 2,3 млн в індивідуальному секторі та 4,5 млн осіб у колгоспах, а разом 56% до загальної кількості працездатного сільського населення³. У 1931/32 р. колгоспи не розраховувалися за трудові навіть з працюючими колгоспниками, а про «непрацездатних» і не згадували. По завершенню жнив 1931 р. в індивідуальному секторі перебувало 4,7 млн працездатних, у колгоспах 8,7 млн, а разом 13,4 млн осіб. Чоловіків у віці від 18 до 59 років було 5,2 млн, жінок 5,8 млн, а підлітків (14–17 років) 2,4 млн осіб. Використання їхньої праці, а відтак і сподівання на якусь оплату, становило серед чоловіків 39%, жінок 43%, підлітків 18%⁴. Отже, судячи з матеріалів відомчої статистики Укрколгоспцентру, близько 7 млн «селянської людності» стали ізгоями. Вони могли сподіватися на заробіток

¹ Інститут рукопису. — Ф. 290. — Оп. 5. — Спр. 6. — Арк. 118.

² Второй всесоюзный съезд Госпланов // Торгово-промышленная газета. — 1927. — 27 марта.

³ ЦДАВО України. — Ф. 559. — Оп. 1. — Спр. 2159. — Арк. 57.

⁴ Там само. — Арк. 52.

батьків-колгоспників, на власне присадибне господарство, на так зване сезонне відходництво, тобто заробітки у містах, на лісозаготівлях тощо. Радгоспи могли поглинути тоді 240 тис. найманих робітників¹, забезпечивши їх прожитковим мінімум, принаймні врятувати від голодної смерті, тому що умови праці та принципи розподілу суттєво вирізнялися від колгоспів. А решта могла сподіватися на власні сили та щасливу долю. Вона з'явилася у вигляді спеціального набору робочої сили для промислових новобудов першої п'ятирічки.

Система вербовки кваліфікованої та підсобної робочої сили в колгоспах і сільрадах відбувалася шляхом укладання угоди з правлінням колгоспів та індивідуально з кожним громадянином. Селяни набували формального громадянства, тому що отримували тимчасове посвідчення особи — довідку сільради про відходництво. Уповноважені з вербовки мали видати кошти на квитки, добові та угоду. На початку 1932 р., коли голод проник до селянських домівок, Укрколгоспцентр та Наркомзем УСРР виставили «на торги» селянську «рабсилу» — 4,5 млн осіб, а Наркомпраці запропонував лише 1,3 млн робочих вакансій, з яких на колгоспи припадало 69%². Набирали переважно кваліфіковану робочу силу: слюсарів, столярів, трактористів. Але не гребували і «чороноробочими», яких використовували на різних роботах (заготівлі лісу, землекопи тощо).

Селян, які організовано виїздили на заробітки, називали «відходниками». Станом на 25 квітня 1932 р. завербували 86 тис. осіб на Київщині, а до 1 червня ще 48 тис. «щасливців», забравши їх з лежачою голодною смертю. За даним 51 району Одеської області було завербовано 101 тис. осіб, 20 районів Харківської області 48 тис., а на Вінниччині 45 тис. найманих робітників³. А загалом, враховуючи так званий «самоплив», тобто стихійне відходництво до промислових центрів, було прийнято близько 300 тис. осіб протягом першої половини 1932 р. Їх розподіляли згідно нарядів до промислових регіонів.

¹ Там само. — Арк. 47.

² Там само. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 464. — Арк. 270.

³ Там само. — Ф. 559. — Оп. 1. — Спр. 2574. — Арк. 12, 27, 69.

Донбас став для десятків тисяч завербованих соціально-трудовим притулком, а щоденна робота, хоч і важка, давала матеріальну винагороду і право на життя після голодного лихоліття у рідних селах. Протягом трьох кварталів 1932 р. на підприємства «Луганбуду» (таку аббревіатуру мали промислові одиниці регіону — Макіївський завод імені Томського, Донбасжитлобуд, Рутченкове, Луганський завод імені Жовтневої революції та інші об'єкти) мали завербувати 156 тис. осіб, а реально прибули до місць призначення понад 40 тис. осіб¹. Попитом користувалася кваліфікована робоча сила, особливо для металургійної промисловості, але вона обмежувалася виробничими потужностями заводів. Наприклад, для двох домен та двох мартенів «Азовсталі» у 1932 р. треба було 1834 робітників, з яких 1399 кваліфікованих. Помісячні плани робітничих вакансій металургійного комбінату, який готувалися офіційно запустити саме тоді, переглядалися: у червні планували завербувати 3400, а набрали 1233, у липні 3500, прийняли лише 1124, у жовтні 2400, але реально влаштували 844². Загалом на підприємства «Азовсталі» мали завербувати протягом другої половини 1932 р. 11–14 тис. кваліфікованих працівників, яких уповноважені заводу шукали серед колгоспників та селян Волочиського, Махновського, Букського, Смілянського, Черкаського, Корсунського, Крижопільського районів, тобто з центральних регіонів УСРР, але в Маріупольському районі також. Пристосування селянської молоді до нових умов, їхня соціалізація в урбанізованих селянок чи пролетаризованих робітників досить яскраво передана О.П. Довженком у фільмі «Іван».

У 1932 р. відбувалися і внутрішні вербовки в областях, робоча сила яких перерозподілялася між галузями промисловості згідно нарядів Наркомату праці УСРР. Так, у 1932 р. Київська область «мобілізувала» 725 тис. осіб, з яких поза межі регіону відправили 207 тис. завербованих³. Вони займалися лісозаготівлями для шахт Донбасу, розробками торфу, будівництвом.

¹ Там само. — Ф. 2623. — Оп. 1. — Спр. 6825. — Арк. 2.

² Там само. — Спр. 6815. — Арк. 18.

³ Там само. — Спр. 6819. — Арк. 7.

23 листопада 1932 р. Донецький обком КП(б)У розпочав організаційно-господарську кампанію з вербовки робочої сили для вугільної промисловості Донбасу¹, яку намагався перетворити на широку агітаційну та інтернаціональну справу. Для вербовки обрали Київську, Харківську, Вінницьку і Донецьку області, а також сподівалися на Центрально-чорноземну область РСФРР, Білорусію і Татарстан. Для майбутніх шахтарів виділили 70 тис. кв метрів житла, однак довелося визнати виконання плану «вкрай незадовільним»: за квітень — грудень, тобто до постанови, прибуло на Донбас 1302 з УСРР, 559 з ЦЧО, 78 з Татарстану і 75 осіб з Білорусії². За третю п'ятиденку грудня 1932 р. з України приїхали 1270, ЦЧО 382, БСРР 75, Татарстану 34, а разом 1681 завербований «вуглекоп». З усіх соціальних джерел вербовки в УСРР вдалося у 1932 р. відправити до шахт Донбасу 10,7 тис. осіб., половина яких була відправлена з Київської та Вінницької областей. На «шахте угольной» з'явився, крім «урбанізованих селяків», 2341 комсомолец. На них чекали трести Сталінвугілля, Артемвугілля, Луганвугілля, Донбасантрацит, Кадієвугілля. Українські області мали відправити 20 тис., а спромоглися лише 11,8 тис. майбутніх шахтарів, яких спочатку треба було добре відгодувати, повернути до належної фізичної кондиції. Майже всі завербовані вимагали продуктів харчування та авансу, а за їх відсутності поверталися. В Андрушівському, Фастівському, Сквирському, Семенівському, Санжарському районах Київської та Харківської областей «постачання вербувальників» загальмувалося через відсутність продовольчих авансів. На четвертий квартал потреба «рабсили» для трестів Донбасу становила 268 тис. осіб, а мали 231 тис., а разом з призваними до армії дефіцит склав 52,4 тис., тому за рахунок України повинні були заповнити 20 тис., решту «компенсували» РСФРР, БСРР і Татарстан. З усіх відправлених на шахти Донбасу молодь до 22 років становила 76%, з якої майже 80% селянської³. Вона ховалася від

¹ Социалистический Донбасс. — 1932. — 27 ноября

² ЦДАВО України. — Ф. 2623. — Оп. 1. — Спр. 6807. — Арк. 13.

³ Марксистсько-ленінське виховання. Три промови. — Х., 1932. — С. 8.

голоду і соціальних загроз, а працевлаштування на промислових підприємствах давало шанс на виживання.

Отже, на Донбасі у 1932–1933 рр. одночасно співіснували кілька соціально-професійних та етнонаціональних груп, які представляли хліборобські та індустріальні райони аграрно-промислового краю. Для завербованих робітників регіон став вибором долі, які добровільно спустилися до глибин вугільних шахт, для іноземних фахівців Донбас був місцем тимчасової професійної діяльності з іншим укладом повсякденного життя. Для селян роки голодомору стали жахливим випробуванням, яке не всі витримали, тому що померли від голодної смерті, залишивши безіменні могили значно вищими від вугільного горизонту. У горнилі Донецького басейну опинилися українці, росіяни, греки, німці, селяни і робітники селищ, долями яких правили призначені Москвою ідеологічні інженери «людських душ» на чолі з основним сталеваром — Сталіним.

Хліб — індустріалізації, голод — селянам

Примусова колективізація, політика розкуркулення та хлібозаготівлі, які відбувалися одночасно, руйнували соціально-економічні основи селянського укладу життя. Колгоспи, трудовні, хлібозаготівельний план до двору, «куркулі», «твердоздавці», «індуси» (від індивідуальний сектор), контрактанти, самообкладання, позики для індустріалізації — увірвалися в особисте та родинне життя українських селян. Вони вражали їх не лайливими неологізмами, а передчуттям трагедії, яка стрімко наближалася до них. Соціально-політичний ярлик (куркуль, твердоздавець, експертник), доведений запопадливим активістом, комсомольцем, «секретарем партячейки», означав попередній вирок, виконання якого тривало кілька місяців, супроводжувачись свавіллям місцевих органів радянської влади, пограбуванням, розоренням та масовим голодуванням хліборобів.

Термін «хлібозаготівлі» виглядав оптимістично, навіть виявляв елементи дбайливості — турботу держави про народ. Ховрахи заготовляли зерно на зиму, дбаючи про себе, держава навпаки — забирала хліб у селян, залишаючи їх на голодну смерть. Колективізація зруйнувала не лише самобутній соціально-економічний уклад життя українських сіл Донбасу, але і мотивацію до хліборобської праці. Кореспондент газети «Комуніст» писав 5 жовтня 1930 р. про катастрофічний стан господарювання в колгоспах: «Ще й досі на ланах Слов'янського та Краматорського районів не прибрано багато пшениці ти інших культур. Біля самої Краматорської валяються снопи пшениці на кількох сотнях гектарів Ясногорського колгоспу. Хліб лежить від 3 до 6 тижнів. Снопи вже почорніли, проросли. Ще не весь хліб пропав, але багато вже втрачено безповоротно.

Через що ж все-таки загинуло багато хліба, що оцінюється на десятки тисяч карбованців? Кажуть, що винна несприятлива година. Але ж це неправильно. Причина тут – погана організація праці в колгоспах, брак дисципліни. Подекуди бракувало робочих рук, але й це можна було подолати, звернувшись до краматорських та слов'янських підприємств, яких тисячі робітників могли до-

помогти колгоспам»¹. Не лише «погана організація праці», але і сама колгоспна система спричинила деградацію сільськогосподарського виробництва, покріпачила селян, зробила їх підневільними, поденними рабами.

Колгоспи стали зручною формою заготівлі хліба. 20 липня 1931 р. Наркомат постачання УСРР видав наказ «Про облік виконання внутрі села заготівлі сільгосппродуктів та сировини, плани по яких доведені до села», яким впровадив порядок викачки селянського хліба. Сільські ради доводили хлібозаготівельні плани колгоспам, селянам — контрактантам (за угодою), індивідуальному сектору та куркульським господарствам, яких вважали «твердоздавцями», тобто встановлювали фіксований «твердий план», що підлягав терміновому виконанню. Селяни здавали хліб, а натомість отримували так звані «прийомні квитки» від заготівельних органів та сільради (Форма № А3 та Форма № А2)². Куций папірець замість хліба, жодної гарантії на отримання матеріально-грошової винагороди. Норми здавання хліба встановлював Наркомпостач УСРР, узгодивши з Москвою загальну цифру хлібозаготівлі. Колгоспи мали здавати 25–30% врожаю для зернових районів, а для незернових 12,5% збору³. Одноосібників, крім куркулів, зобов'язали здавати не менше від колгоспів. Насправді їх ніхто не дотримувався, тому що річні плани заготівлі ухвалювали партійно-радянські органи, спрямувавши до кожного села загальні та подвірні завдання, а також уповноважених з карально-репресивними функціями, які «забезпечували» їх виконання.

Заготівлі хліба в адміністративних районах Донбасу, якщо брати до уваги методи і форми їх здійснення, нічим не вирізнялися від решти регіонів УСРР. Карально-репресивний механізм вилучення зерна, започаткований ще у січні 1928 р. (режим «надзвичайних заходів»), діяв у кожному селі шахтарського краю. Трудові почини робітників, соціалістичне змагання, які виникли на різних промислових підприємствах та вугільних шахтах, чомусь застосували під час

¹ Колективізація і голод на Україні... — С. 237.

² ЦДАВО України. — Ф. 559. — Оп. 1. — Спр. 1652. — Арк. 18.

³ Там само. — Арк.3.

хлібозаготівлі. Одна справа підняти десятки тисяч тонн вугілля «на гора», збагативши всіх, інша — вилучити у селян сотні тисяч хліба, залишивши їх на голодну смерть. Кожна тонна вугілля дарувала життя, а забраного хліба приносила в українські села люту смерть від голоду. На початку червня 1931 р. Укрколгоспцентр звітував про виконання хлібозаготівельних завдань районами колишніх округ Донбасу. Особливу активність продемонстрували уповноважені районів Артемівщини та Сталінщини.

**Виконання річного плану хлібозаготівлі
районами Артемівщини (в тоннах)¹**

Райони	Річний план	Виконання	Виконання у %
Артемівський	20090	20664	102,8
Гришинський	37350	36842	98,6
Горлівський	20651	21144	102,4
Краматорський	36090	38863	107,7
Костянтинівський	13500	14621	108,3
Лиманський	2983	4452	149,2
Лисичанський	4575	4751	103,8
Попаснянський	9708	9670	99,6
Риківський	6125	7192	117,4
Слов'янський	8850	12634	142,7
Разом	159940	170832	106,8

Два райони з 10 не виконали річного завдання, хоча майже довершили його, решта продемонстрували не економічні можливості колгоспів та селянських господарств, а застосування примусових методів хлібозаготівлі. За відсотками перевиконання приховувалася примара голоду, яка нагадала локальним голодуванням селян влітку та восени 1931 р. Не встигли завершити хлібозаготівельну кампанію 1930/31 р., як одразу розпочалася наступна. Вона стелила дорогу у пекло голодомору, витвореного руками і діями комсомольців, комуністів, люмпенізованих незаможників, а також кремлівськими вождями та їхніми поплічниками в Україні. У жовт-

¹ Там само. — Спр. 1654. — Арк. 18.

ні 1931 р. низка районів підтримала ініціативу газети «Правда», відтак і самого Й. Сталіна, про впровадження буксирних бригад. Якщо не виконував район річного завдання, йому на допомогу прибувала «буксирна бригада» — активісти, чекісти, уповноважені району. 23 жовтня 1931 р. Укрколгоспцентр інформував: «Слов'янський р-н, що взяв на буксир Попаснянський р-н, у якому буксирні бригади, розгорнувши свою роботу, з'ясували, що основна причина невиконання плану — це правоопортуністичне ставлення з боку окремих керівників колгоспів до виконання планів»¹. В Артемівському районі провели навіть мітинг «передових колгоспників», які вирушили «буксиром» до «відстаючих сіл». Ніхто публічно не наважувався висловити сумнів стосовно реальності планів, тобто економічної спроможності селян виконати хлібозаготівельні завдання, які руйнували пропорції хлібофуражного балансу.

Керівництво райвиконкомів колишньої Сталінської округи також прагнуло вислужитись перед партією, виправдати її іменний статус. Два райони наблизилися до виконання річного плану, а решта перевиконала його.

Виконання хлібозаготівлі районами Сталінщини (у тоннах)²

Райони	Річний план	Виконання	Виконання у %
Амвросіївський	21412	22062	103
В. Янисольський	19778	19875	100,5
Дмитріївський	15196	20294	133,5
Павлівський	24544	27734	113,0
Селидівський	26706	25320	94,8
Стильський	22604	22278	98,5
Сталінський	11328	12391	109,4
Чистяківський	12412	16228	130,7
Разом	153989	166185	107,9

¹ Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Зб. док. і матер., друге вид., стереотип. — К., 1993. — С. 357.

² ЦДАВО України. — Ф. 559. — Оп. 1. — Спр. 1654. — Арк. 19.

У кількох районах цієї колишньої округи проживали греки, німці, росіяни, які виконували хлібозаготівельні плани до двору. Їх ніхто не звільняв від державної натуральної та грошової повинності за «національною ознакою». Перевиконання плану виявилося першим дзвінком назріваючої трагедії. Господарства, крім заготівельних планів, сплачували податки, самообкладання, тобто добровільне оподаткування (від 35% до суми єдиного сільсько-господарського податку і вище), позики індустріалізації, на будівництво літаків, майнове страхування.

Здивували колгоспи та селяни Маріупольщини, які фактично «завалили» виконання річних хлібозаготівельних завдань: з 11 районів лише один (Маріупольський) перевиконав план у червні 1931 р. Так, Бердянський район здав 38506 (84,5%), Люксембурзький 16788 (77,7%), Микольсько-Володарський 16937 (92%), Мангуський 7054 (72,3%), Маріупольський 3225 (107%), Новомиколаївський 11304 (85,6%), Сартанський 4548 (85,4%), Срітенський 19866 (82,2%), Старокаранський 23614 (85,5%), Старокерменицький 17118 (87,2%) і Царекостянтинівський 26 498 тонн (93,2%)¹.

Агропромислова Луганщина, представлена українськими, російськими, частково грецькими, німецьким селянами, мала «ударників» хлібозаготівельної кампанії 1930/31 р.: 6 із 16 районів. Отже більшість не мала економічної можливості виконати плани, особливо в умовах колективізації, розкуркулення, репресій. Селянська громада перебувала у стані шоку, покидала колгоспи, а значна частина чоловіків виїхала «на Донець», тобто наймалася на роботу до шахтоуправлінь, фабрик, заводів. А село віддавало не «лишки» хліба, а все, що виростили.

Виконання річного плану заготівлі хліба Луганщиною (у тоннах)²

Райони	Річний план	Виконання	Виконання у %
Дмитріївський	4280	2887	67,4
Алчевський	4750	5299	111,5

¹ Там само. — Арк. 23

² Там сам

Білолуцький	19329	18492	95,7
Білокуракинський	22254	19635	88,2
Біловодський	17853	16533	107,2
Луганський	23867	24642	103,2
Марківський	17904	17283	96,5
Міловський	12285	10215	83,2
Рубежанський	13923	13902	99,9
Новоайдарський	10647	9451	88,8
Ровеньківський	22523	24002	106,6
Старобільський	13514	13717	101,5
Верхнєтепліївський	12531	11661	93,1
Сорокинський	7371	6876	93,3
Краснолуцький	8026	9447	117,7
Разом	225821	214107	94,8

Плану до двору не уникли і господарства в адміністративних межах міськрад, а також Сорочинський та Верхнєтепліївський російські райони, а на Маріупольщині німецький Люксембурзький, грецькі Мангуський, Сартанський, Старокаранський. Вони, як і решта районів Донбасу, опинилися в зоні особливої дії хлібозаготівельних загонів, буксирних бригад.

Гідрометеорологічні станції та сільські агрономи визнали напередодні жнив 1931 р. задовільний стан зернових на Донбасі. Жнива біля Волновахи розпочалися з середини липня 1931 р., а пересічний урожай зернових на Луганщині оцінювали 8 ц жита та 10 ц пшениці¹. В окремих колгоспах почали говорити про нереальність планів хлібозаготівлі. Однак станом на 1 листопада 1931 р. Мангуський та Маріупольський райони виконали річні хлібозаготівельні завдання². Методи, форми та обсяги хлібозаготівлі набули таких злочинних ознак, що селяни і без астрологів та метеорологів здогадувалися про соціально-економічні наслідки. Восени 1931 р. у с. Ласпа Старокаранського району, як повідомляв місцевий сількор

¹ Там само. — Спр. 1644. — Арк. 99.

² Там само. — Спр. 1665. — Арк. 129.

П.Є. Коссе, у селян примусово забрали дрібну худобу — кози, вівці, свині¹.

Промисловий Донбас, який вирізнявся всілякими трудовими починами гірників, металургів, поширив їх на аграрний сектор. 24 серпня 1931 р. газета «Краматорська правда» повідомила про соціалістичне змагання Гришинського та Краматорського районів за успішне виконання хлібозаготівельних завдань. Жодна з 33 сільрад Краматорського району тоді не виконала місячного плану, а також колгоспи та одноосібні селянські господарства, крім «куркулів» Олександрівської та Золотопруської сільрад, які вивезли понад «тверде завдання» — від 100 до 117%². Дозорні у полі, обліковці біля комори чатували за косовицею та обмолотом, а різні уповноважені стежили за виконанням п'ятиденних, декадних, місячних планів хлібозаготівлі. Відстаючим колгоспам, що не виконували плану, надавали організаційну підтримку так звані «буксирні бригади», тобто активісти і комнезами сусідніх сіл та господарств. Газета повідомляла про трудовий почин артіль ім. Войнова, яка взяла на буксир артіль «Україна» та «імені Чапаєва»³. Змагання за виконання і перевиконання державної хлібозаготівельної повинності, яка позбавляла селян хліба і штовхала на голодну смерть, нагадувало ритуальні танці дикунів довкола жертви. 14 вересня Гришинський район виконав 55,1% річного плану, а з вивезення пшениці 61%, жита 80,2%. П'ять сільрад Краматорського району виконали секторальні завдання хлібозаготівлі на 102–139%, а 9 спромоглися дати від 26 до 49%⁴. «Твердоздавці», тобто «куркульсько-заможні елементи» села вивершили 56% обсягу, хоча за ними сліdkували сільради. Сергієвська сільрада Краматорського району змусила куркулів виконати план на 240%, але запопадливі активісти виявили зменшення обсягу «твердого завдання» до кожного двору «глитая». Однак Краматорський район, пори змагання, не досяг

¹ Колективізація і голод на Україні 1929–1933 рр. — С. 474.

² Хід соцзмагання в хлібозаготівлі // Краматорська правда. — 1931. — 24 серпня

³ Войновці буксують артіль «Україна» та ім. Чапаєва // Краматорська правда. — 1933. — 26 серпня

⁴ Хід соцзмагання в хлібозаготівлі // Краматорська правда. — 1931. — 18 вересня

річного завдання на початку жовтня 1931 р. Той факт, що 5 сільрад дали 75–83%, вісім 36–65%, а решта перебувала у «хвості», свідчив про нереальність планів та обмежені економічні можливості господарств району.

Секторальний підхід до організації хлібозаготівельної кампанії, який передбачав одночасну участь колгоспів, одноосібників та селян — «куркулів», демонстрував своєрідну військову операцію. Встановлення колгоспам планів і доведення подвірних завдань селянам, мобілізація робітників, службовців та місцевих активістів, організація буксирних бригад, які називали себе «летючими загонами», транспортування хліба до елеваторів гужовим і механізованим чином — «червоні валки» («красные обозы»), а також відповідне інформаційне та ідеологічне забезпечення — надавало особливого пафосу хлібозаготівельним кампаніям. Але хліба від їх гучності у господарствах не збільшувалося, а навпаки — зменшувалося. Особливо тиснули на так званих куркулів, руйнуючи їхні господарства непосильними планами. 30 вересня 1931 р. Краматорський райсуд оголосив вирок мешканцю Авдієвської сільради Г. Сильвестрову — 5 років таборів за те, що «ігнорував виконання твердого завдання»¹. Семенівська сільрада здала до 10 вересня 2726 ц із завдання 11963 ц, а сількори (сільські кореспонденти) скаржилися, що «...голова сільради Приходько жде поки куркулі здадуть хліб «по хорошому»»². Від них чекали 320 центнерів зерна, не звертаючи уваги на стан господарств. У шести сільрадах «куркулі» виконали індивідуальні завдання на 114–240%, а одноосібники Олександрівської, Шабельківської, Благодатівської сільрад від 117% до 267%³. Цифри свідчили про пограбування селян, яких свідомо позбавили хліба.

Традиційні річніці жовтневого перевороту, які набували меморіальних ознак ідеологічного дійства, більшовики намагалися пере-

¹ Зривників хлібозаготівлі до відповідальності // Краматорська правда. — 1931. — 30 вересня

² Голова сільради — провідник опортуністичної практики в хлібозаготівлі // Краматорська правда. — 1931. — 30 вересня

³ Опортуністи намагаються виправдати кволі темпи хлібозаготівлі «об'єктивними причинами» // Краматорська правда. — 1931. — 8 жовтня

творити на фактор соціально-трудової активності робітників та селян. Від шахтарів вимагали дати «на гора» вугілля, а від селян остаточного виконання державних хлібозаготівельних планів. 10 листопада господарства Краматорського району здали 391 тис. ц зернових (96%), з яких 365 тис. ц колгоспи (98,3%), 28 тис. ц одноосібники (66%), «куркулі» 7,1 тис. ц (65,5% річного завдання)¹. Передовиками хлібозаготівельної кампанії виявилися 9 сільрад: Андріївська, Мар'ївська, Некремінська, Беззаботівська, Дмитріївська, Карл-Лібкнехтська, Мирнодолинська, Петровська, Тверська (понад 100% плану), а ще 7 сільрад виконали від 75 до 93% завдання. У грудні 1931 р. Краматорський район здав державі 410 тис. ц хліба, що становило 98% річного плану, а 22 сільради перевиконали, 9 «ви-вершили» його від 82 до 99%².

Офіційний друкований орган Сталінської міськради та району мав до літа 1932 р. символічну назву — «Диктатура труда». Газета друкувала переважно матеріали про розвиток промислового Донбасу, але використовувала також визначення «Сталінщина», тобто територію регіону. Насправді «сталінщина», як карально-репресивна система, не обмежувалася адміністративно-територіальним поділом, а охопила всю Україну, проникла до кожної родини. Хтось фанатично поклонявся вождю, готовий до пожертви, одні проклинали «батька народів», який втратив батьківську турботу про них, безжалісно депортуючи на Далекий Схід, Північ, Соловки. Диктатура пролетаріату, про яку говорили більшовики у роки революції, виродилася в диктатуру партії, а згодом породила диктатуру вождя. Вона пронизувала виконавську вертикаль партійно-радянських органів, формуючи загони номенклатурних працівників у містах та селах.

Сама назва району зобов'язувала місцеву владу до відповідальності. Однак економіка та політика, хоч і залежні категорії, мали різні закони розвитку. Жнива та заготівлі хліба протягом серпня — вересня 1931 р. не додали оптимізму місцевим чиновникам: колгоспи Сталінського району виконали 44,3%, «індуси» 33%. За остан-

¹ Хід хлібозаготівлі по району // Краматорська правда. — 1931. — 15 листопада

² Наш район і досі не довиконав річного пляна хлібозаготівлі // Краматорська правда. — 1931. — 8 грудня

ню п'ятиденку вересня заготовили 291 т хліба¹. Вугілля видобули значно більше за першу п'ятиденку жовтня — 518 тис. т, хоча і не виконали зобов'язань². Чорне золото давалося важко, але і хліб обходився селянинові «дорогою ціною». А під час хлібозаготівлі став символом життя і смерті. Локомотиви біля шахт та промислових об'єктів — звичне явище, а «буксири» у колгоспах та селах — раціоналізаторський винахід партійного керівництва. Редактори газет, агітатори та уповноважені ЦК КП(б)У навіть не замислювалися над дивними фразами в газетах: «Артіль ім. Шевченка бере на буксир комуну «Шлях до соціалізму». Колгоспи з іменами більшовицьких вождів (Леніна, Сталіна) відставали у господарських кампаніях, тобто не вели «перед», як писали тоді газети, а спрямовували справу хлібозаготівлі «в зад». 18 жовтня Сталінський район виконав лише 50% річного плану, а «крайніми» ставали «класово-ворожі куркульські елементи», яких судили. Артіль «Нове життя» Олександрівської сільради виконала у листопаді 1931 р. 51% річного завдання, а до суду віддали 11 «куркулів»³. Голову колгоспу «Життя і Праця» Авдієвської сільради В. Шеховцова «викрили» за те, що він «весь час домагався зменшення завдань, говорив про непосильність їх виконання», а шестеро «куркулів» ув'язнили на кілька років таборів з конфіскацією хліба⁴. Район мав вивезти у листопаді понад 11 тис. т хліба, а здав 7,5 тис. т, що становило 68,2% місячного плану. До кінця грудня, незважаючи на репресії, господарства Сталінського району не виправдали високого імені вождя — не завершили хлібозаготівельної кампанії. У листопаді — грудні 1931 р. вона призупинилася, тому що колгоспи і селяни вичерпали ресурси.

Вугільний Донбас перебував під постійним наглядом вищого партійного керівництва, представники якого відвідували промислові об'єкти, очолювали хлібозаготівельну кампанію. Протягом двох

¹ Ни одного центнера хлеба частнику // Диктатура труда. — 1931. — 18 сентября

² Угольный Донбасс // Диктатура труда. — 1931. — 18 октября

³ План хлебозаготовок // Диктатура труда. — 1931. — 18 ноября

⁴ Правооportunистические дела в Авдеевке // Диктатура труда. — 1931. — 29 ноября

тижнів січня 1931 р. ЦК КП(б)У видав три постанови, які стосувалися організації хлібозаготівлі в районах Донецчини. 17 січня ЦК партії виявив «занепокоєння» з приводу призупинення заготівлі хліба в Сартанському районі¹, 22 січня у Липоводолинському районі, який виконав лише 76% річного завдання². Дивує категоричність висновків стосовно дій районного активу: «злочинно віднеслися» до заготівель. Злочинність полягала у надмірному та обтяжливому плануванні хлібозаготівельних завдань, їх подвірному доведенні до кожного господарства та селянського двору. Сільради забирали у «куркулів» від 100 до 300 пудів хліба, а ЦК партії звинувачував голів у «куркульській благодущності». Бюро Володарського райкому партії розпустили за те, що район дав 1951 т хліба замість 35 тис. т протягом січня³.

31 січня 1932 р., коли значна частина селян України голодувала, газета «Диктатура труда» звітувала про виконання «колгоспно-селянським сектором» Сталінського району хлібозаготівлі на 83%, хоча колгоспи наблизились до 86%, одноосібники 75% завдань⁴. Соціалістичне змагання за успішне виконання та перевиконання хлібозаготівельних планів завершилося занепадом зернового господарства. Колгоспам, селянським господарствам бракувало насіння, тому що його вивезли у хлібозаготівлі. 15 березня 1932 р. у районі зібрали 73% насіння, а ярової пшениці, тобто основної хлібної культури, 43% до норми висіву⁵. Замість зважених та економічно обґрунтованих дій, партійні органи пропонували «боротьбу з куркулем», якого вважали основним приховувачем насіння. На них тиснули, а колгоспників та одноосібників зобов'язали надати насінневу допомогу колгоспниками. Після цього вимагали від селян сіяти на власних полях, навіть переслідували за невиконання под-

¹ О ходе хлебозаготовок в Сартанском районе. Постановление ЦК ЦК(б)У // Диктатура труда. — 1932. — 17 января

² О состоянии хлебозаготовок в Липово-Долинском районе. Постановление ЦК КП(б)У // Диктатура труда. — 1931. — 22 января

³ О положении в Володарском районе и ходе хлебозаготовок. Постановление ЦК КП(б)У от 1 февраля 1932 г. // Диктатура труда. — 1932. — 3 февраля

⁴ Там само

⁵ Организовать все силы на сбор семян в пять дней // Диктатура труда. — 1932. — 16 марта

вірних планів та індивідуального графіка сівби. Новітня форма кріпацтва позбавила селянина будь-якої господарської ініціативи. За них вирішували сільради, членами правліннь яких були сільські «моральні авторитети»: люмпенізована частина села, комсомольці. Вони вирішували долю односельчан — одні ставали праведниками, тому що рятували їх ціною власного життя, інші активісти виявляли черствість і найгірші якості людини.

На середину березня 1932 р., коли треба було готувати поле до сівби, у Сталінському районі «заготовили» 21419 ц пшениці — 48% від необхідної кількості¹. З 57 сільрад району, крім Раєвської, жодна не досягла агротехнічної норми висіву та планового завдання заготівель насіння зернових. Фактично на кінець березня господарства Сталінського району мали 77% від необхідного насіння, а пшениці 48,2%, колгоспи 58%, одноосібники 11%², тому порушувалися погектарні норми висіву зернових. Значна частина ріллі залишилась «гуляти», тобто її не засіяли. Зазначу, що у 1931 р. селяни Донецчини зібрали 1,6 млн тонн зернових³, тому надлишкові плани по-районних хлібозаготівель виснажували господарства.

Хлібозаготівельна кампанія 1931/32 р. виснажила аграрний сектор Донбасу, спричинила недосів та недорід чергового року. Колгоспники і селяни регіону відчували першу загрозу назріваючої катастрофи. Факти голодування спостерігалися в окремих родинах колгоспників весною 1932 р., судячи із скарг, які надходили до приймальної голови ВУЦВК Г.І. Петровського. 3 червня 1932 р. його секретар звернувся з листом до Сталінської міськради, у якому зазначив, що в артілях «Новий шлях» та імені Шевченка «за відсутності хліба колгоспники пухнуть з голоду»⁴. Протягом першої половини 1932 р., судячи з таємного листа голови Раднаркому УСРР В. Чубаря до Й. Сталіна від 10 червня, голод охопив понад 100 районів України⁵.

¹ Сводка о состоянии на 15-е марта сбора семенных фондов пшеницы, ячменя и овса // Диктатура труда. — 1932. — 18 марта

² Там само. — 23 марта

³ ЦДАВО України. — Ф. 4402. — Оп. 1. — Спр. 225. — Арк. 20.

⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 147. — Арк. 5.

⁵ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К., 2001. — С. 206.

«Комуністи не монахи»: хлібозаготівлі 1932/33 року

Фраза, винесена до назви розділу, належала уповноваженому Великочернігівської сільради Великотепліївського національного російського району Донецької області М. Кононіхіну, на яку 27 листопада 1932 р. звернув увагу заступник голови ДПУ УСРР К.М. Карлсон, доповідаючи про «занепад керівництва» на місцях. Вона стосувалася не атеїстичних переконань партійця, а ментальності, моралі, етики та світоглядних уподобань переважної більшості сільських партосередків. У розмові з переляканими селянами уповноважений з хлібозаготівлі переконливо заявляв: «Комуністи не монахи, випити люблять, а не підмажеш — не поїдеш»¹. Голови сільрад (Великочернігівської та Краснооктябрської) того ж району викликали до «...сільради жінок, шляхом погроз, примушували їх до співжиття з ними, попереджуючи: «Якщо бодай слово кому скажеш, то разом з родиною вишлемо на північ як куркульку»². Подібних випадків було чимало в усіх районах України, коли комуністи та голови сільрад гвалтували жінок « у порядку натуральної повинності», але як «заохочення» до виконання подвірних хлібозаготівельних завдань. Безумовно, що серед членів партії та уповноважених з хлібозаготівлі були нормальні і порядні люди, яких звільняли з посад та виключали з лав партії, а це тисячі комуністів. Ідеологічна партія, якою була ВКП(б), усунула мораль, а натомість проголосила класові принципи, політичні догми, утопічні наміри, виправдовуючи будь-який злочин задля досягнення програмних завдань. Нищення християнської моралі розпочалося з ліквідації церков, пограбування церковних цінностей, які ніби спрямовувалися на допомогу голодуючим «дітям Поволжя», а насправді поповнювали партійну скарбницю. Суспільство стало заручником комуністичного нірвану, а жрецям більшовицького олімпу дозво-

¹ Державний архів Донецької області. — Ф. 835. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 52–53; 33-й: голод. Народна Книга — Меморіал. — К., 1991. — С. 222.

² Там само

лялося все, що наближало «світле майбутнє». Так з'явився культ жертвності, але його жертвами ставали прості люди.

Зазвичай ідеологічно уражені збиралися згряями, тобто трійками — уповноважений райпарткому або райвиконкому, секретар місцевого партосередку та голова сільради. Вони представляли ситуативно-функціональну владу на селі: визначали поіменні списки на розкуркулення, встановлювали обсяги подвірної заготівлі зернових культур, розміри натурального штрафу за невиконання державних завдань. Діяли від імені держави, задля держави, приховували власні злочини «загостренням класової боротьби», сталінськими заповідями про першочерговість державних потреб над особистими. На боці номенклатурних сатрапів були радянські закони, партійні постанови та особисті настанови вождя — Й. Сталіна. Він закликав нищити куркулів, саботажників, ухильників хлібозаготівлі, спекулянтів, тому злочинна за духом і словом ідеологія породжувала свавілля у повсякденному побуті сільських комуністів, радянського активу. Їх аморальна поведінка у роки хлібозаготівлі та голодомору виявилися у найпотворніших формах. Мешканець с. Костянтинівки Мар'їнського району Донецької області П.А. Щадько згадував: «Мені розповідав один з працівників МТС, як у 33-му році його жінка ходила на ніч до уповноваженого, а вранці приносила додому трохи борошна. Розповідав і плакав у присутності своєї дружини — гречанки — жінки незвичайної краси»¹. На злочинні та аморальні дії їх уповноважила партія, але особисті злочини не можна виправдовувати лише генеральною лінією партії та зlodіянням самого Й. Сталіна. Комуністична ідеологія була штучною і чужою для українського селянства, тому сільські комуністи посідали мізерну частку серед членів ВКП(б), а їхня примусова колективізація, злочинна політика розкуркулення та карально-репресивні методи хлібозаготівлі — довели справжні наміри влади. Селяни, яких завжди тримали по далі від органів влади, опинилися поза законом. З ними не радились, їх не питали, ставлячи перед фактом подвірного хлібозаготівельного завдання.

¹ Там само. — С. 230.

Безбожники здійснювали масове вилучення хліба, тому їхні справи були аморальними і злочинними, а хлібозаготівельна кампанія 1932/33 р. супроводжувалася масовим позбавленням продовольства, майна. Карально-репресивні методи заготівлі зерна застосовували до кожного села, селянського двору, колгоспу та радгоспу. Останні вирізнялися внутрішнім трудовим розпорядком, формою оплати та умовами праці, виробничим та громадським побутом. У серпні 1932 р. радгоспи Донецької області виконали 8,4% місячного плану, відвантаживши 2,5 тис. т зернових¹. Донецький облвиконком, очолюваний М.Є. Чувиріним, визнав темпи заготівлі хліба радгоспами повільними, тому вирішив покарати «саботажників». 28 грудня 1932 р. облвиконком оголосив рішення про занесення на «чорну дошку» зернорадгоспу «Тополі», Сватівський, Луганський, зернорадгосп «Шахтар», Старобільський, а також керівництво Олександрівської, Краматорської, Артемівської, Попаснянської, Старонікольської, Бирюковської, Дюковської, Новоастраханської, Чистяківської і Ящиківської МТС². У лютому 1933 р. радгоспи заготовили 27,4 тис. т³, а зернорадгосп «Сартана» виконав «зустрічний план» — 10 т⁴. Директорів радгоспів, які не забезпечили виконання завдань, судили, звільняли з посади. 5 січня 1933 р. директора Луганського зернорадгоспу віддали до суду за «злочинний зрив завдання партії та уряду з хлібозаготівлі»⁵. Однак у радгоспах, навіть занесених на чорну дошку, масового голодомору не спостерігалось. Мешканець с. Костянтинівка Мар'їнського району П.А. Щадько згадував: «Мати пішла працювати в сусідній радгосп. У радгоспі телят напували пійлом з молока і соєвої муки. Жменю тої розмоченої муки мама з сестричкою приносили додому»⁶. Господарства не мали молочних

¹ ЦДАВО України. — Ф. 4402. — Оп. 1. — Спр. 203. — Арк. 20.

² О занесении на черную доску колхозов, саботирующих хлебопоставки. Постановление Донецкого облисполкома от 28 декабря 1932 г. // Социалистический Донбасс. — 1933. — 2 января

³ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 13. — Спр. 83. — Арк. 1.

⁴ Еще 10 тонн по встречному плану // Социалистический Донбасс. — 1933. — 2 января

⁵ Вісті ВУЦВК. — 1933. — 6 січня

⁶ 33-й: голод: Народна Книга — Меморіал / Упоряд.: Л.Б. Коваленко, В.А. Мажук. — К., 1991. — С. 229.

рік з киселевими берегами, але їх робітники не гинули від голоду, тому що мали фіксовану зарплату, входили до профспілок, а радгоспи вважалися взірцем соціалістичного сільськогосподарського підприємства.

Колгоспи та селянські господарства виявилися сировинним придатком держави, а радгоспи від самого початку їх створення були спеціалізованими осередками — тваринницькими, зерновими. Уповноважені та голови сільських рад вдавалися до жахливих форм знущання над селянами, а директор радгоспу дотримувався внутрішнього трудового розпорядку. Селяни навколишніх сіл влаштувалися на роботу до радгоспів, а також до шахт, фабрик, заводів, рудників. Інколи запопадливі активісти забирали худобу у робітників з підсобним домашнім господарством. Так, у жнива 1932 р. сільрада с.Ящикове Ворошиловського району забрала корову у робітника І.І. Лісичина, який писав у скарзі: «І тут не одного мене того дня тиранили, а багатьох. Навіть одну жінку у присутності товариша слідчого сам начальник міліції побив до синців, біля сільради наважився стріляти з нагана, кричав «розійтись», позаяк на цю катастрофу зібралося багато людей»¹. Замість організації та проведення жнив, сільрада та уповноважений райвиконкому вирішили 15 серпня 1932 р. переселити 40 осіб с. Кошманівки до с.Покровського Артемівського району у «зв'язку з розкуркуленням на ґрунті суцільної колективізації»². Вони виконували сталінський заклик про ліквідацію куркульства шляхом колективізації, але селяни Кошманівки потрапили у жахливу «кошмарівку»: їх поселили у хлівах, кілька родин в одну хату, але без худоби та майна. Статус розкуркуленого, а не переселенця, позбавляв такої можливості.

Постанови союзного та республіканського уряду про посилення хлібозаготівлі, закон про охорону соціалістичної власності від 7 серпня 1932 р. (про п'ять колосків), накази та інструкції Наркомюсту УСРР про доцільність застосування репресій, про боротьбу з саботажниками, «укривалами хліба», куркулями, ворогами народу, колишніми петлюрівцями і білогвардійцями, які «проникли до колгоспів»,

¹ Колективізація і голод на Україні 1929–1933... — С. 480.

² Там само. — С. 507.

ініціаторами та авторами яких були Й. Сталін, Л. Каганович, В. Молотов, створили нормативно-правову основу для розквіту беззаконня, свавілля і пограбування селян. В умовах хлібозаготівлі «робітничо-селянський союз» дав глибоку тріщину, тому що голодні селяни проклинали індустріалізацію, а «пролетарську підтримку» особисто бачили у злочинних діях 25-тисячників, уповноважених парткомів та фабзавкомів — індустріальних робітників, які забирали у них останній лантух хліба. 9 вересня 1932 р. «безбожна трійця» в особі секретаря партосередку Савченка, голови сільради Комара, комуніста Голубничого Стародубівської сільради Старомикільського району «викривляла лінію партії», тобто застосовували тортури проти колгоспників, арештовували на кілька тижнів «колгоспниць — біднячок», доводили тверді завдання, забирали худобу, виключили з колгоспу 118 господарств¹. Районний прокурор, народний суддя та голова райколгоспспілки «бігали по селу за колгоспницями, відкривали стрільбу із зброї, чим дискредитували себе перед колгоспною масою»². Колгоспи, створені примусово, зганьбили себе системою оплати праці на трудодні, які видавали двічі на рік, кріпосним внутрішнім розпорядком роботи, який забороняв покидати поле чи ферму без дозволу бригадира. Партійна генеральна лінія щодо масового створення колгоспів була настільки кривою, що «викривляти» її не доводилося, позаяк зламала людські долі.

Комуністичний режим в Україні вважав хлібозаготівельну політику благом, системною турботою про робітників, тому не приховував хлібозаготівельних кампаній. Статистичні показники надходження зерна на Донеччині друкувалися в газетах, які висвітлювали виконання подекадних, місячних, квартальних та річних планів. Облконтори Всесоюзного об'єднання «Заготзерно» за п'ятиденку серпня 1932 р. заготовили в районах Донецької області 37 тис. т зерна, яке одразу ставало його власністю. У вересні колгоспи регіону відвезли «на елеватори» 188 тис. т (62% місячного та 29% річного планів)³. «Червоні валки» сотнями підвід та десятками автомобілів вивозили селянське зерно, виснажуючи села, колгоспи, родини.

¹ Там само. — С. 516.

² Там само

³ ЦДАВО України. — Ф. 559. — Оп. 1. — Спр. 2785. — Арк. 3, 14.

30 жовтня 1932 р. в Україну прибув В. Молотов з групою урядових уповноважених, які ідеологічно «освятили» карально-репресивні методи вилучення хліба. Того ж самого дня В. Молотов телеграфував Й. Сталіну: «Використовуємо промтовари як засіб заохочення, а позбавлення частини промтоварів як репресію стосовно колгоспів та особливо щодо одноосібників»¹. Позбавлення стосувалося не лише промтоварів, а також торгівлі і постачання продуктів, тобто штучно створювалися умови для голодомору. Одяг, сірники, сіль, гас видавали за «обмінним курсом Молотова»: 60 копійок дозволених товарів на 1 карбованець зданого хліба. 4 листопада, виходячи з цих дивних обставин, Донбасу виділили 5% резерву дефіцитних товарів, але за умови виконання листопадового плану заготівлі на 14–30%². Заклики В. Молотова до «безжалісної розправи із злочинними елементами», «рішучого перелому в хлібозаготівлі», «жорсткого обмеження завою промтоварів», які зустрічалися у службових телеграмах на початку листопада 1932 р., сприймалися буквально республіканською та місцевою номенклатурою. Карально-репресивна система хлібозаготівлі була оформлена урядовими постановами 18 та 20 листопада 1932 р., які передбачали використання натурального штрафу до «ухильників» і «саботажників», застосування «товарної репресії» і форми масового позбавлення продовольства селян та їх соціальної ізоляції — режиму «чорних дошок».

Каральна і виховна функції «чорних дошок» загалом висвітлені істориками, у тому числі на Донбасі³. Ідея їх використання виникла ще у перші післяреволюційні роки, згодом постала у січні 1928 р. під час так званих «надзвичайних заходів», тобто в умовах повернення до принципу продрозверстки. Селяни Донбасу відчули на собі режим «чорних дошок» 28 серпня 1931 р. Саме тоді газета «Краматорська правда» опублікувала рішення райвиконкому про занесення на «чорну дошку» Білянської, Петрівської №2, Спасоми-

¹ Командири великого голоду... С. 229.

² Там само. — С. 231.

³ Папакін Г. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933) / Г. Папакін. — К., 2013. — 417 с.; Папакін Г. Донбас на «чорній дошці»: 1932–1933 / Г. Папакін. — К., 2014. — 43 с.

хайлівської, Тверської, Михайлівської, Федорівської сільрад за «бездіяльність й опортуністичне відставання у хлібозаготівлі», тому що «пленталися у хвості»¹. Хвиля перманентного застосування цієї масової форми репресій прокотилася селами Біловодського, Старобільського, Троїцького, Кадіївського районів Донеччини у березні — червні, вересні та листопаді 1932 р.² До сіл перестали завозити промтовари, згорталася державна і кооперативна торгівля, заборонялася будь-яка торгівля колгоспів та одноосібних селянських господарств, негайно поверталися кредити. Радянська влада свідомо застосувала внутрішні санкції проти селян, які не виконували хлібозаготівельні завдання, тобто продрозверстку. Села, сільради, колгоспи, радгоспи, а також індивідуальні господарства селян, потрапили до адміністративно-соціальної резервації. 2 грудня 1932 р. на «чорній дошці» опинилося 12 колгоспів, 6 сіл, 2 сільради, одноосібники 25 сіл³. Облвиконком виконував постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада «Про заходи з посилення хлібозаготівлі», 20 листопада «Про боротьбу з куркульським впливом в колгоспах», тобто діяв за вказівкою зверху, але офіційно «схвалив» свавілля місцевих «загонів мечоносців» — уповноважених з хлібозаготівлі. Саме 18 листопада, тобто у день ухвалення цієї репресивно-терористичної постанови, Шульгінська сільрада Старобільського району оштрафувала трьох селян — контрактантів, зобов'язавши їх внести від 300 до 1635 крб., а у випадку «невиконання відчужити все майно, позбавити права користування садибою й польовою землею й майно продати»⁴. Внесення штрафу не звільняло селянина від виконання плану хлібозаготівлі, тобто діяли система подвійного покарання.

Орди заготівельників вербувалися з Москви, про що особисто клопотав В. Молотов перед Й. Сталіним, а також з установ та відомств УСРР. 6 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У та Раднарком УСРР офіційно оголосили про занесення шести сіл на «чорну дошку»⁵, до

¹ Хід соцзмагання в хлібозаготівлі // Краматорська правда. — 1931. — 24 серпня

² Папакін Г. Донбас на «чорній дошці»... С. 23.

³ Там само. — С. 26.

⁴ Колективізація і голод на Україні... С. 547.

⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. — К., 2007. — С. 449.

списку яких не потрапили райони Донецької області. Того ж дня натуральному штрафу піддали 11 колгоспів та 16 селянських дворів, тобто механізм діяв на території області без офіційного оголошення. 11 грудня 1932 р. господарства Донеччини вивезли до приймальних пунктів 61162 т жита і 81217 т пшениці, випередивши по жити Чернігівську та Київську області¹. «Чорні дошки» не мали стимулюючого ефекту, але вони давали право хлібозаготівельним комісіям вилучати хліб, картоплю, все їстівне у так званих «саботажників», «ухильників». 28 грудня Донецький облвиконком оголосив про занесення на «чорну дошку» комуни «Червоне поле» Мар'їнської сільради, артіль «Червона Україна» Орловської сільради Рубіжанського району та артіль «Борець за правду» Хацапетівської сільради Риківського району². 3 січня 1933 р. на чорній дошці опинилися 24 господарства 20 районів Донецької області³. У січні — лютому 1933 р., крім зазначеної кількості сіл та колгоспів, на «чорну дошку», записали комуни, артілі, села та селянські господарства Старомлинівського, Чистяківського, Риківського, Рубіжанського, Маріупольського, Старобільського, Ворошилівського та Біловодського районів. Мешканці сіл, сільрад та колгоспники, які потрапили до цієї соціальної резервації, вважалися адміністративно покараними, тому більшовицькі «чорнодощечники», тобто уповноважені з хлібозаготівлі, поводитися з селянами на власний розсуд.

Застосовуючи колективну форму репресії, якою безперечно стали «чорні дошки», влада не замислювалася над соціальними наслідками, а також не брала до уваги назви господарств. Фактично відбулася дискредитація ідейних принципів радянського режиму, позаяк на дошку зневаги потрапили господарства з промовистими назвами: «Заповіт Ілліча», «комуна імені Сталіна», «Червона вершина», «Комуніст», «Паризька комуна», «імені Ворошилова», «Шлях до соціалізму», «Серп і Молот», «Нове життя», «Новий побут», «Ра-

¹ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 13. — Спр. 1136. — Арк. 58.

² О занесении на черную доску колхозов, саботирующих хлебозаготовки. Постановление Донецкого облисполкома от 28 декабря 1932 г. // Социалистический Донбасс. — 1933. — 2 января

³ Черная доска // Социалистический Донбасс. — 1933. — 3 января

дянський коваль». Дивним виявився ідеологічний та програмний заповіт Леніна, який на 15-ту річницю жовтневого перевороту завершився новим життям і побутом — масовим голодомором. Причина очевидна — сталінський комуністичний штурм з його руйнівними соціально-економічними наслідками. На «шляху до соціалізму» полягли сотні тисяч селян різних національностей, які проживали у грецьких, російських національних районах, у національних сільських радах та селах Донецької області. Їх накрив символічний колгосп «Червоний Жовтень», збудований проти волі селян. Очевидно жовтень не може бути червоним, а новий побут завершився сумними чорними дошками спільної домовини.

На початку січня 1933 р., незважаючи на масовий терор і режим «чорних дошок», «рішучого перелому» хлібозаготівлі на Донеччині не відбулося. Три райони (Лисичанський, Слов'янський, Костянтинівський) виконали річні плани, а наприкінці грудня область дала лише 2% річного завдання, тобто господарства вичерпали внутрішній ресурс. Два райони спромоглися виконати план на 94–95% (Риковський, Гришинський), від 80 до 89% (Білолуцький, В. Теплянський, Старокерменчицький, Сорочинський, Марківський, Великоянисольський, Біловодський, Сватівський), від 70 до 79,8% (Кадіївський, Лиманський, Рубіжанський, Міловський, Волноваський, Луганський, Макіївський, Новопсковський, Маріупольський, Троїцький, Новоайдарський, Старобільський), а решта районів (Ворошилівський, Краматорський, Артемівський, Чистяківський, Старомікольський, Ровеньківський, Горлівський) від 49 до 65% виконання річного завдання¹. Грудневий план, тобто в умовах дії режиму «чорних дошок», продемонстрував їхню неефективність, тому що три райони залишалися «передовиками — ударниками», а 32 «пленталися у хвості», особливо Ворошиловський (5%), Ровеньківський (13%), Чистяківський (11,6%), Горлівський (11,7% місячного плану). Для окремих господарств цей режим досягав мети, але завдяки запопадливим уповноваженим та активістам. Наприклад, артіль «Червона зірка» Старокерменчицького району 29 листопада

¹ Позорный итог хлебозаготовки в Донецкой области на 1.01.1933 г. // Социалистический Донбасс. — 1933. — 2 января

опинилася на «чорній дошці», виконавши 33,3% плану, а 1 січня досягла 100% виконання¹, тому її зняли з чорного хреста.

Напередодні Різдва «безвірники» продовжували чорні справи, заносили на «чорні дошки» радгоспи, колгоспи, села. Однак з'явилися і «червоні дошки», тобто ударники хлібозаготівельної кампанії. 6 січня на «червону дошку» потрапили колгоспи імені С. Будьонного, Г. Петровського, «Бідняк» В. Теплянського району, артіль «Доля» Сталінського району². Наслідки хлібозаготівлі руйнували господарства, залишали їх без хліба. Так, артіль «Гігант» Ровеньківського району вивезла «все, що було», тому засіяли восени не 13,7 тис. га, а лише 4,2 тис. га³. Колгоспники не отримали належного хліба на трудодні, коні гинули десятками, а сількори повідомляли про «куркульську бухгалтерію». Колгоспи Донецької області вивезли у жовтні 170 тис. т хліба, за листопад 115 тис. т збіжжя, досягнувши половини річного завдання⁴. На 8 січня 1933 р. область виконала 78,3%⁵, а 25 січня 85% річного плану хлібозаготівлі⁶. Валуний збір зернових у 1932 р. становив 1,3 млн т⁷, відтак виконання і перевиконання планів завершувалося порушенням хлібофуражного балансу.

Газети закликали «призупинити знищення кроликів» у підсобних господарствах шахтоуправлінь, а з іншого боку зосередити на «куркулях-саботажниках всю силу революційної законності», тобто беззаконня. Це стосувалося не лише «куркулів — твердоздавців» Старомікольського району, які спромоглися на 7,1 % виконання

¹ «Червона зірка» добилась снятия с черной доски // Социалистический Донбасс. — 1933. — 14 января

² Красная доска. Выполнили годовой план хлебозаготовок // Социалистический Донбасс. — 1933. — 6 января

³ Прекратить расхищение средств колхоза «Гигант» // Социалистический Донбасс. — 1933. — 5 января

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 559. — Оп. 1. — Спр. 2785. — Арк. 43.

⁵ Виконати план хлібозаготівлі найближчими днями // Вісті ВУЦВК. — 1933. — 8 січня

⁶ Хлебозаготовки в Донецкой области // Социалистический Донбасс. — 1933. — 2 февраля

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4402. — Оп. 1. — Спр. 225. — Арк. 20.

плану до двору¹, але і решти селянських господарств. Катастрофічна ситуація склалася в с.Смолянинове на Луганщині, яке знаходилося за 18 км від селища Третя Рота — батьківщини поета Володимира Сосюри, а також за 12 км від с. Борівського, у якому народилися батьки К.Є. Ворошилова. Якщо український поет, який у 1918 р. боронив УНР зі зброєю в руках, то його земляк був на чолі Першої кінної армії. У 1933 р. поет протестував, знаючи про репресії і голод, але його тримали у психоневрологічній лікарні, а К. Ворошилов підписував списки на розстріл командармів, полководців. Мешканець с.Смолянинове М.А. Чернявський, якому у роки голодомору було 13 років, згадав про «земляків» — двоюрідну сестру Кліма Єфремовича, які прибули до села задовго до військово-політичного визнання маршала СРСР. Жінку називали Московкою, Сіфонихою, а її справжнє прізвище Ворошилова. Вона мала двох синів, а її менший Мишка Ворошилов запам'ятався односельцям «дурною славою» у 1932–1933 р. Активіста — комсомольця, який жив з матір'ю у напіврозваленій хаті, боялися голова сільради, колгоспу та весь райактив: «Одне прізвище — Ворошилов — наганяло страх. Племінник «першого маршала», як же!». Його бойову діяльність у селі переповідає М.А. Чернявський: «Бригада активістів, очолювана Мишком Ворошиловим, глибокої осені їхала по індивідуальських дворах, заглядала на горища і підмітала все, що вважала за потрібне, на свій розсуд. До нас вона теж завітала пізньої осені тридцять другого. Біла маслакувата коняка, впряжена в бричку з кошелем, а в кошелі Мишка Ворошилов та ще двоє його помічників. Брати у нас на горищі майже не було чого, бо після хлібозаготівлі батько відніс кілька лантушків на збереження до сусіда — колгоспника та два чи три замурував під пригреблицею. Тож проревізувавши щупом (довга залізна гострякувата палиця з виїмкою над гостряком) лежанку та припічок, обійшовши всі закутки в корівнику і конюшні, Мишка звелів переділити те, що на горищі»². Весною 1933 р. він повернувся із своїм люмпенізованим загonom до двору Антона Чернявського, визнав його куркулем

¹ Обрушить на кулаков — саботажников всю силу революционной законности // Социалистический Донбасс. — 1933. — 29 января

² 33-й: голод. Народна Книга — Меморіал... — С. 225.

і забрав зерно, яке готували для сівби, корову реквізитори зарізали і «спожили в п'яних компаніях». Свавілья племінника першого маршала викликали гнів односельчан, траплялося «мужики били Мишку по пиці, а потім їх заганяли до в'язниці й не повертали більше до села». Однак «судили Мишку Ворошилова та його поплічників», згодом «Сіфониха теж померла з голоду, а недобра слава про її сина Мишку, передається з покоління в покоління»¹. Суд праведний — це суд часу. Він виставить ціну кожному, хто чинив проти моралі та людяності жажливі злочини.

Весною 1933 р. колгоспи Донецької області, крім катастрофічного голоду селян, не мали чим сіяти. Протягом грудня 1932 — перших місяців 1933 р. масово вивозили насіннєві фонди з господарств, звітуючись перед районною владою про успішне вивезення зерна до елеваторів. Лисичанський район виконав план заготівлі насіння на 105%, але позбавив зерна одноосібників, Марківський район мав лише 2,3% планового завдання, 21 район від 2,3% до 19%, 12 районів від 20 до 49%, Слов'янський 63,2 % потреби². Планували засіяти 2,3 млн га, враховуючи і радгоспи, колгоспи та одноосібники 1,6 млн га, а насіння засипали 22%³. Для дотримання погектарних норм висіву треба було понад 1 млн т насіння ранніх зернових, яких область не мала. Спеціальний секретар ЦК КП(б)У по Донбасу І.О. Акулов, виступаючи на обласному з'їзді колгоспників — ударників 27 лютого 1933 р., закликав «вдарити по куркулям» та запевнив голодних делегатів з сіл, що «процвітання колгоспів — загибель капіталізму». Однак на донецьких чорноземах гинули колгоспники, які мали сотні трудоднів. Чекист І. Акулов⁴ вважав, що занепад артілі «імені Ілліча» Краматорського району, яка засіяла лише 1700 га, а також у «дуже поганому стані» перебувало 149 коней із

¹ Там само. — С. 227.

² Сбор семян в Донецкой области на 5 февраля 1933 г. // Социалистический Донбасс. — 1933. — 9 февраля

³ О посевных площадях ярового посева и сбора семенных фондов. Постановление Донецкого облисполкома и обкома КП(б)У // Социалистический Донбасс. — 1933. — 20 февраля

⁴ Акулов І.О. у 1931–1932 р. перший заступник голови Об'єднаного Державного політичного управління (ОДПУ СРСР), а протягом 1933–1938 рр. прокурор СРСР.

174, є наслідком «куркульської роботи»¹. Більшовицька пропаганда використовувала брехню для ідеологічного зомбування суспільства, тому вказувала на «куркулів», «білогвардійців — петлюрівців», які «засіли в колгоспах» і займаються «шкідництвом». Заклики «зламати опір куркульських елементів» не збільшували насіння у колгоспних та селянських коморах. На початку травня 24 райони засипали насіння від 7 до 50% планового завдання, решта до 89%, але разом по області 38%². На початку травня лише три райони області (Костянтинівський, Лисичанський, Слов'янський) закінчили сівбу ранніх культур. Майже у кожному колгоспі використовували корів для сівалок, а в комуні «Культурний хлібороб» Брусівської сільради Біловодського району на кожні 4 га залучали корову в якості «тягової сили»³. Якщо використання корів, навіть не тракторів і не коней, вважалося зразком культурного хліборобства, то, звичайно, комуна варта занесення на «дошку пошани», але режим, що призвів до такого стану історично був приречений на «чорну дошку». У Старобільському районі використовували «живу силу» — 150 корів у колгоспах з обслуговуванням МТС, а без послуг МТС 511, тобто половину від наявної худоби⁴.

Хлібозаготівельна кампанія 1932/33 р. завершилася весною, повільно трансформувавшись у посівну кампанію, яка виявилася пізньою і незавершеною через відсутність насіння. Не звертаючи увагу на масову смертність селян від голоду, влада планувала чергову кампанію заготівель хліба. 27 лютого 1933 р., тобто в апогей голодомору, Раднарком УСРР ухвалив постанову «Про календарні терміни обов'язкової поставки зерна державі від колгоспів з врожаєм 1933 року». Нею встановлювалися терміни та норми здавання зерна регіонами: у серпні 35%, але для Донецької області 30%; у

¹ Первый год второй пятилетки должен стать годом подъема колхозного хозяйства на невиданную высоту // Социалистический Донбасс. — 1933. — 27 февраля

² Сев ранних культур в Донецкой области на 30 апреля 1933 года // Социалистический Донбасс. — 1933. — 4 мая

³ Доска почета. Колхозы, выполнившие план сева ранних // Социалистический Донбасс. — 1933. — 6 мая

⁴ Саботаж использования коров не сломен // Социалистический Донбасс. — 1933. — 20 мая

вересні всі райони УСРР мали здати 25% річного плану; у листопаді завершити виконання державних хлібозаготівельних завдань¹. Господарства мали здавати від 1,4 до 3,3 ц з га, а протягом липня 10 районів Донецької області (Артемівський, Волноваський, Гришинський, Горлівський, В. Янисольський, Старокерменчицький, Слов'янський, Старомікольський, Старокаранський, Маріупольський) планували організувати перші «червоні валки» хліба, але 3% від погектарних річних норм².

Жнива 1933 р. виявилися більш щедрими на врожай від попереднього року, тому і плани заготівлі збільшили. На полях працювали шефи — індустріальні робітники, червоноармійці, студенти. 30 серпня річні плани виконали Кадіївський, а Костянтинівський, Лисичанський, Слов'янський на 92–99%, 24 райони половину завдання, 11 районів від 52 до 99,2%³. Місцева влада закликала селян вивершити плани до чергової річниці жовтневої революції. На середину жовтня область виконала 78% річного плану, сім районів повністю виконали, 11 досягли від 91 до 99,7% , 21 район у межах 44–85%, але майже всі завершили сівбу озимих культур⁴. Станом на 6 листопада колгоспи та селянські господарства Донецької області вивезли 469 тис. т зернових, що становило 101,2% їхнього річного плану, але разом з радгоспами, натуральною оплатою для МТС — 565 тис. т (98% плану)⁵. У два рази більше порівняно з 1932 р., проте в умовах значно вищого валового збору, який у 1933 р. становив понад 2 млн т⁶.

Отже, причиною голодомору на Донеччині стали хлібозаготівлі, які відбувалися за допомогою карально-репресивних методів

¹ Вісті ВУЦВК. — 1933. — 28 лютого

² Об обязательных поставках зерна государству колхозами и единоличными хозяйствами. Из постановления СНК УСРР от 26 февраля 1933 г. // Социалистический Донбасс. — 1933. — 3 марта

³ Все силы на подтягивание отстающих районов // Социалистический Донбасс. — 1933. — 2 сентября

⁴ К годовщине Октября выполнит годовой план зернопоставок // Социалистический Донбасс. — 1933. — 14 октября

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4402. — Оп. 1. — Спр. 222. — Арк. 19, 22, 24.

⁶ Там само. — Спр. 225. — Арк. 20

масового позбавлення хліба колгоспників, селян — одноосібників. Особливого руйнівного впливу завдавали свавільні дії буксирних бригад, заготівельних комісії, комсомольських загонів, запопадливих уповноважених райкомів, доморощених активістів на зразок Мишки Ворошилова. Вони не обмежувалися лише плановими завданнями, а доводили зустрічні плани колгоспам, кількаразові подвірні зобов'язання селянам. За невиконання безжалісно штрафували, позбавляли майна, худоби, продовольства, житла. Смертним вироком стало оголошення про занесення колгоспів, сільрад, сіл та окремих дворів на «чорні дошки», тобто функціонування своєрідного гетто. Заборона у січні 1933 р. продажу залізничних квитків українським селянам довершила режим соціальної резервації в Україні, оточила військами ДПУ та загонами міліції. Регіон чорного золота опинився на «чорній дошці» спокути за гріхи призначених та зайшлих вождів, адже «спецпризначенець» І.О. Акулов (секретар ЦК КП(б)У по Донбасу), висуванці — С.А. Саркісов (секретар Донецького обкому КП(б)У, М.Є. Чувирін (голова Донецького облвиконкому) приїхали з Москви за дорученням Й. Сталіна. Це вони ухвалювали рішення про застосування режиму «чорних дошок», оперативних операцій з ліквідації «саботажників», «куркульських контрреволюційних гнізд», а насправді простих селян — хліборобів: українців, росіян, греків, німців. Вони жили самотніми соціальними громадами, захищаючись від голоду різними способами — від активних до пасивних форм опору. Однак подолати голодомору змогли далеко не всі.

Торгсин на Донбасі: побутове золото в обмін на борошно

Вугільний Донбас, обігрівуючи Україну теплом, не вирізнявся концентрацією «золотих майстрів справ». Зазвичай ювеліри зосереджувалися в інших містах, підприємницька діяльність яких активізувалася у роки непу. Так, на початку 1922 р. Київське окружне пробірне управління зареєструвало 20 ювелірів, з яких 18 євреїв, які мали годинникові та ювелірні майстерні, магазини. На Харківщині діяло 16 відомих ювелірів, серед яких 15 євреїв (Іцко Зусевич, Сруль Абрамович, Зоруха Шоломович, Гершен Хаїмович), а восени 1922 р. в Одесі зареєструвалося 78 власників золотомайстерень, 65 з яких належали євреям¹. Вони переважали серед приватних підприємців в інших містах України, мали ювелірні майстерні, комісійні магазини, граверні, виконуючи послуги і запити громадян. Радянська влада дозволяла вільний обіг золота, срібла, платини, навіть для сплати податків, торгівлі.

Золотопромисловість на початку 1920-х рр., як і вугільна та металургійна галузі, перебували у занепаді, а потреба на золото була колосальною. Церковного золота, тобто пограбованого радянськими безбожниками, виявилось мало для закупівель імпортного обладнання. Золоті копалини Сибіру, Далекого Сходу, Уралу у 1922/23 р. не мали належних обсягів видобутку: річна норма на одного робочого коливалася в межах 1–2,6 фунтів². Планували протягом 1924 р. видобути 529, 1925 р. 778, 1926 р. 1,1 тис. пудів золота. Одночасно уряд дозволив закупівлі золота. 23 вересня 1924 р. Раднарком СРСР видав постанову «Про заходи до піднесення державної і приватної золотопромисловості», якою передбачив закупівлі золота високої проби за ціною 1 крб. 29 коп. за грам жовтого металу, додавши 3 коп. за кожен грам срібного вмісту³. Населення, особливо непмани,

¹ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 806. — Арк. 10–11, 23–30.

² Дербер П. Наша золотопрмышленность // Экономическое обозрение. — 1924. — № 13. — С. 61–67.

³ Известия (Москва). — 1924. — 6 ноября

які займалися підприємницькою діяльністю, не поспішали продавати золото, ховаючи його на чорний день. І він настав: спочатку ліквідували непівську систему господарювання, згодом обрали курс на суцільну колективізацію та соціалістичну реконструкцію соціально-економічного ладу. Обачніші громадяни своєчасно залишили країну, інші переїхали до міст, сподіваючись пережити лиху годину. Але не кожному вдалося.

На початку 1930-х рр. дармова робоча сила була спрямована на Колиму для освоєння вітчизняної золотопромисловості. У 1931/32 р. «Колімазолото» лише починало його видобуток. Однак вирішили знайти додаткові джерела надходження золотовалютних ресурсів. До них належала система торгсину. Дослівно термін «Торгсин» означав торгівлю з іноземцями (иностранцами), а сама система спеціальних магазинів для обслуговування іноземних туристів, інженерів, техніків, кваліфікованих робітників, які працювали на новобудовах першої п'ятирічки, почала своє формування 18 липня 1930 р. згідно постанови Наркомату торгівлі СРСР про «Спеціальну контору для торгівлі з іноземцями в СРСР». Восени 1930 р. місцеві відділення торгсину отримали від «Совторгфлоту» право займатися шипчандлерством, тобто торговим обслуговуванням іноземних суден, моряків у радянських портах. Подібні осередки з'явилися в Маріуполі, Одесі, Миколаєві, Херсоні. 4 січня 1931 р. виникає «Всесоюзне об'єднання для торгівлі з іноземцями на території СРСР», яке діяло при Наркоматі зовнішньої торгівлі на чолі з М.І.Шкляр¹.

Визначальною стала ідея директора Московського університету №1 Є.В. Курлянда стосовно реалізації товарів в обмін на побутове золото — сережки, весільні обручки, нагрудні хрестики, персні, годинники, посуд тощо. Справді «золота ініціатива», яка створювала можливість для мобілізації коштовностей та валютних карбованців, позаяк побутове золоте реалізовували на міжнародних аукціонах, ринках. 14 червня 1931 р. Наркомат фінансів СРСР дозволив продаж товарів іноземним та радянським громадянам за золоті монети, а 3 листопада 1931 р. політбюро ЦК ВПК(б) дозволило закупівлю побутового золота в обмін на продовольчі товари. До

¹ Осокина Е.А. Золото для индустриализации: Торгсин. — М., 2009. — С. 545.

кінця року «золота ідея» Є. Курлянда набула організаційного оформлення, але активної пропозиції від населення тоді ще не спостерігалось.

Стимулом для заготівель виявився голод, який змушував власників сімейних реліквій нести золото до приймальних пунктів торгсину. Саме тоді з'явилося народне тлумачення золотоносної аббревіатури ТОРГСИН: Товарищи Опомнитесь Родина Гибнет Сталин Истребляет Народ. Однак голод виявився сильнішим від страху смерті, адже вони були завжди поряд.

Перші відділення Московської обласної контори торгсину в Україні з'явилися протягом другої половини 1931 р., а на Донеччині у промисловому та портовому Маріуполі. Осередки міського торгсину підпорядковувалися безпосередньо правлінню ВУК «Торгсин» та виконували торгово-фінансові завдання Всесоюзного об'єднання «Торгсин». Маріупольське відділення торгсину реалізувало протягом 9 місяців 1932 р. товарів на 189 тис. валютних крб., з них номінальної іноземної валюти 36 тис., золотих монет старого карбування на 29 тис., побутово-обрядового золота (брухт) на 104 тис., експортних товарів (антикваріат тощо) на 20 тис. валютних крб.¹ За 1932 р. торгсинівська торгівля Маріупольського порту принесла 11 тис. золотих карбованців прибутку. «Капітани часто скаржаться на високі ціни, погану якість товарів, відсутність належного асортименту товарів, і на несвоечасну доставку їх на пароходи», — зазначалося в актах перевірки портової торгівлі торгсину у серпні 1933 р.² Для іноземних туристів, моряків, яких влітку 1933 р. щоденно прибувало до Маріуполя 300–400 осіб, створювали інтернаціональні клуби, спеціальні кафе, до яких запрошували повій з Феодосії³. Асортимент мав бути вишуканим і повним. Однак в порту чатували агенти та інформатори ДПУ, які відстежували політичні настрої іноземців, їхні наміри та переконання, щоб запобігти ідеологічним провокаціям. Один із інформаторів доповідав про розмови іноземців в кафе, які стосувалися колективізації,

¹ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 64, 151.

² Там само. — Спр. 11. — Арк. 19.

³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6229. — Арк. 21.

ліквідації куркулів та масового голоду в Україні. 19 серпня 1933 р. агент доповідав: «Іноземні моряки купують білий хліб і роздають вантажникам, один капітан судна фашист — італієць з палуби кинув шматок білого хліба і сфотографував боротьбу та погоню за ним вантажників»¹. Селяни до порту не заходили, тому що марно було сподіватися на успіх, адже у магазинах торгсину отоварювали за спеціальними фінансовими документами (бони тощо), або ж за валюту. Маріупольське відділення торгсину отримало у 1933 р. 1,2 млн, у 1934 р. 676 тис. валютних карбованців². Система виправдовувала себе, але до цієї суми заготовлених коштів потрапили предмети побутового золота маріупольців, а не лише іноземців.

Порятунком від голоду могли стати золоті вироби, тобто сімейні реліквії, які передавалися з покоління у покоління. Їх вимушено приносили до приймальних пунктів, а отримані товарні ордери не давали гарантії на придбання бажаного хліба, борошна, крупи. Ревізори, які перевіряли роботу магазинів та приймальних пунктів Донецької облконтори у грудні 1932 р., виявляли факти фальсифікації фінансово-торгових документів, крадіжок побутового золота, «обважування» клієнтів, привласнення вагової різниці між прийнятими цінностями і зданими на рахунки Держбанку. Голодні селяни, які приносили золоті вироби, не завжди отримували жадане борошно. «Принесла селянка хрест та сережки, — повідомлялося в акті перевірки облконтори, — проте у нас часто не буває борошна, а громадянка, якій довелося повернути золото, напевно сподівалася купити борошна, але коли згодом борошна не виявилось, вона навмисно зчинила такий галас, що б їй повернути золото. Вона заявила, що за її золото дали менше ніж треба, тобто оцінили золото менше вартості»³. Подібні факти були звичною справою для приймальних пунктів торгсину. «Золоті майстри» виставляли іншу пробу золота, залишали собі різницю між прийнятим у населення золотом та реально зданим до Держбанку, тобто так званий «припек».

¹ Там само. — Арк. 22.

² Там само. — Спр. 33. — Арк. 2.

³ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 21.

Працівники торгсину, крім зарплати, мали продовольчі пайки, але спокусу наживи коштом голодних селян не полишали. Станом на 1 січня 1933 р. Донецька облконтора організувала 6, а 1 серпня 1933 р. 11 магазинів, у яких отоварювали бони, товарні ордери. Правління облконтори у 1933–1935 рр. очолював латиш, комуніст з економічною вищою освітою К.К. Розіт, а його номенклатурних працівників у 1934 р. було 34, серед яких з «низкою» освітою 62 %. Загальна кількість працюючих у січні 1935 р., враховуючи обслуговуючих персонал магазинів, міжрайонних товарних баз, приймальних пунктів, досягла 206 осіб з фондом зарплати 121 тис. крб. Торгова мережа торгсину знаходилася у Маріуполі, Сталіно, Постишево, Риково, Луганську, Ворошилово, Артемівську, Слов'янську. Середня місячна плата працівника торгсину становила 198 крб. За перший квартал 1933 р. облконтора виконала план «залучення валюти та валютних цінностей» на 353 тис., за другий — 468 тис., третій — 270 тис., а загалом «мобілізували» валюти у 1933 р. на 1,2 млн крб.¹ За перше півріччя 1934 р. золото виробу та монети становили 150 тис., за друге — 144 тис. крб. Торгсинівська мережа Маріуполя, Луганська, Слов'янська перевиконувала державні завдання по «залученню» валюти, а решта міст Донецької області лише на 80–99 % щоквартально. До Маріупольського порту у третьому кварталі 1934 р. заходили 22 іноземні та 22 радянські судна, а портова торгівля давала 50 тис. інвалютних крб. У 1935 р. Маріупольський порт відвідало 200 суден, з них грецьких 127, англійських 29, італійських 22, турецьких 98, норвезьких 6, французьких 5, шотландських 2, австрійських 1, які залишили у порту 61 тис. валютних крб., а 66 радянських суден — 41 тис. крб.² Для іноземних капітанів, матросів, туристів реалізовано промислових товарів на 104 тис. крб., а борошна на 12 тис. крб.

Місто Маріуполь та особливо порт, які виконали валютний план 1934 р. на 108% та 122% відповідно, забезпечували товарообіг системи торгсину. Серпень — вересень 1934 р. були «золотим дном» для шипчандлерства, тому порт давав тоді 164–168% плану. Облконто-

¹ Там само. — Спр. 33. — Арк. 2.

² Там само. — Спр. 73. — Арк. 7.

ра у третьому кварталі 1934 р. повинна була дати 180 тис. валютних карбованців, а спромоглася на 175 тис. крб.¹ Відділення почали зазнавати збитків, тому що наприкінці 1934 р. спостерігалось «затоварювання», тобто населення поступово втрачало інтерес до торгсину. Негативний вплив для магазинів його системи, але позитивний для населення, справило скасування карткової системи хлібопостачання. На початку січня 1935 р. склади торгсину мали лишки борошна, цукру, том уповільнилася торгівля. За перший квартал 1935 р. хлібна група становила 47 тис., у тому числі 8 тис. борошна, а фруктові 11 тис., м'ясомолочна 22 тис., промислова 39 тис. крб. товарообігу². Голод відступив, а біля магазинів торгсину зникли черги. Асортимент товарів не змінився, але попит на нього впав, тому що інтенсивність «золотої зливи» суттєво зменшилася, якщо порівнювати з голодними 1932–1933 рр. Кожен грам побутового золота коштував тоді 1 крб. 29 коп., а сто грам 129 крб., кілограм 1290 крб. Нагадаю, що Маріупольське відділення у 1933 р. продало товарів та послуг на 1,2 млн валютних карбованців. Голод стимулював реалізацію побутового золота. За три квартали 1932 р. Маріупольський торгсин зібрав 188 тис. валютних крб., з яких так зване золото-брухт становило 104 тис., золоті монети царського карбування 29 тис. крб.³, що свідчить про інтенсивність «золотого дощу» у розпал голодомору. Забрати хліб у голодних та змусити їх купувати його за побутове золото — цинічна та аморальна акція

Грошові перекази також зменшувалися у 1934–1935 рр.: у липні 1934 р. їх надійшло у райони Донецької області 647 на суму 3852 крб, а влітку 1935 р. 449 переказів⁴. Зазвичай вони надходили з європейських країн та США родичам у містах і селах Донеччини — українцям, грекам, німцям, полякам. Внутрішні перекази у 1935 р. склали незначну суму — понад 9 тис. крб.⁵ Золотозаготівельна діяльність торгсину, якщо брати до уваги фінансову ефективність

¹ Там само. — Спр. 33. — Арк. 137.

² Там само. — Спр. 151. — Арк. 1.

³ Російський державний архів економіки. — Ф. 4333. — Оп. 1. — Спр. 66. — Арк. 174.

⁴ Там само. — Спр. 33. — Арк. 137.

⁵ Там само. — Спр. 151. — Арк. 1.

цієї дивовижної системи, була успішною: у 1932 р. Всесоюзна контора «Торгсин» придбала 21 т, а за 1933 р. 44,9 т золота¹. Золотоносна Колима тоді ще не давала такої кількості жовтого металу.

Одночасно з системою торгсину діяла Всеукраїнська контора для обслуговування іноземців (Інпостач). Вона розгорнула свою діяльність переважно у містах для спеціалізованого постачання іноземних інженерів, кваліфікованих робітників з США, Австрії, Німеччини, Канади. Наприклад, 13 громадян Австрії та Німеччини були співробітниками Державного інституту проектування коксохімічної промисловості (Діпрококс)². 17 травня 1931 р. нарком постачання СРСР А.І. Мікоян встановив місячні норми постачання іноземних фахівців та членів їхніх родин: 9 кг м'яса «спецу» і 5 кг на члена родини, масла вершкового 3 кг і 2 кг, яєць 60 штук, молока літра кожному на день, риби 6 кг і 4 кг щомісячно, цукру 4 кг, крупи 4 кг, рису 2 та 1 кг, борошна 4 кг та 2 кг, олії 1 літр, сметана, творог 1,5 кг³. Восени 1932 р. норми залишалися сталими, які стосувалися кваліфікованого інженера, робітника та утриманців, тобто членів родин. В інститутах і на заводах працювали професори, інженери, проектанти з США, Австрії, Німеччини, Польщі, зарплата яких становила від 700 до 4,5 тис. крб.⁴ Вони мали фінансову можливість, позаяк у доларовому еквіваленті отримували від 358 до 2,3 тис. доларів. Однак умови праці та побуту на Донбасі не влаштовували багатьох іноземних фахівців, особливо у рік голодомору. Вони знали про епідемію черевного тифу, яка накрила промислові міста. Для унеможливлення їх виїзду на батьківщину місцева влада вимагала від «орсів» (Отдел рабочего снабжения) та системи «Інпостачу» застосування «категорічних заходів постачання» на Петровському руднику, шахті № 1 «Проходка» м. Сталіно⁵. 12 лютого 1933 р. президія Донецької обласної контрольної комісії, тобто підрозділу державної робітничо-селянської інспекції, виявила

¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. — К., 2003. — С. 463.

² ЦДАВО України. — Ф. 812. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 9.

³ Там само. — Спр. 70. — Арк. 7.

⁴ Там само. — Спр. 164. — Арк. 45.

⁵ Там само. — Спр. 68. — Арк. 11.

факти розкрадання дефіцитних товарів співробітниками інпостачу, відтак порушилося постачання іноземців на шахті ім. Чувиріна. У листопаді — грудні 1932 та протягом січня 1933 р. шахту залишили 47% іноземних фахівців, повернувшись до своїх країн¹. Так звана «плинність кадрів» була звичним явищем для шахт та промислових підприємств Донбасу, тому що побутові умови праці бажали кращого стану.

¹ К ответу за срыв снабжения иностранных рабочих. Постановление президиума Донецкой областной КК КП(б)У и комиссии РКИ // Социалистический Донбасс. — 1933. — 12 февраля

«Терористичні акти»: форми селянського руху опору

Самобутня соціально-етнічна громада Донбасу не сприйняла більшовицької примусової суцільної колективізації, розкуркулення та хлібозаготівлі. Масовий рух опору, характерний для 1929–1930 рр., супроводжувався так званим «куркульським терором» (підпалами колгоспного майна, приміщень сілрад, замахом на життя комуністів, комсомольців, активістів), масовим виходом з колгоспів та поверненням усупільненого майна, відмовою від виконання державних повинностей (грошових позик, податків, самообкладання, хлібозаготівлі). Селяни намагалися уникнути хлібозаготівельної повинності, яка загрожувала існуванню їхнім родинам. 10 липня 1929 р. надзвичайна сесія Старобільського окружного суду засудила 10 «злісних нездатчиків державі залишків хліба» с. Байдівки до тюремного ув'язнення на різні терміни — від 6 місяців до 3 років¹. Вони закликали односельчан до «масової непокори» органам місцевої влади. Подібні заворушення відбулися на хуторі Середньому, де селяни зверталася до громади з «антарадянськими» закликами: «Не здавайте надлишків хліба, краще закопаємо в землю, ніж віддамо їм, комуністи забрали хліб і гроші з тим, щоб втекти за кордон»; «Не йдіть до колгоспів, бо вам доведеться працювати на радянських панів, як раніше працювали на поміщиків, у колгоспі будете голі й босі»; «Життя стало незносим, скоро через грабіжництво доведеться залишитись в одній сорочці, цьому грабіжництву не буде кінця, радянська влада хліб відправляє за кордон, аби на неї не нападали, один вихід позбутися від цих грабежів, якби одразу кілька хуторів відмовились здавати хліб»; «Якщо вам потрібен хліб, забирайте його насильно, а добровільно я не здам, деруть шкуру, час уже брати вила в руки й гнати їх, клятих комуністів»².

¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анований довідник. — Львів, 2010. — С. 118.

² Там само. — С. 127.

Радянська влада жорстоко придушувала опір селян восени 1930 р. у с. Макартятине Осинівського району на Донеччині відбулися збройні сутички з підрозділами ДПУ, тому 25 чоловік визнали учасниками «контрреволюційного куркульського угруповання», з яких двох засудили до розстрілу, трьох до 10 років таборів, решту від 3 до 8 років ув'язнення¹.

Починаючи з осені 1931 р., збройні сутички між селянами та владою припинилися, а натомість з'явилися так звані «волинки», тобто масові виступи жінок, дітей з вимогами припинити хлібозаготівлі, повернути хліб, конфісковане майно. Волинки охопили майже кожне село, мешканці яких погрожували сільрадам, а почасти захоплювали колгоспні комори, розбирали зерно. Траплялися випадки «індивідуального терору» проти активістів, які забирали у селян майно, худобу, землю, полишаючи їх на голодну смерть. Наприклад, у вересні 1931 р. заарештували селянина Ф.П. Клюкало з с. Варварівка Рубіжанського району за те, що він смертельно поранив секретаря комсомольського осередку з метою помсти за конфіскацію майна через невиконання твердого завдання. 16 лютого 1932 р. його засудили до 10 років таборів з обмеженням у правах на 5 років та конфіскацією майна². На початку червня 1932 р. 128 дворів колгоспників Донеччини, рятуючись від голоду, залишили артіль з поверненням коней та корів³. Проти голів колгоспів, які чинили перешкоди для виходу з колгоспів, селяни вдавалися до «куркульського терору». П'ятеро селян Краснолуцького району застрелили голову колгоспу «Червоний колос» І.В. Дударева, який у вересні 1932 р. вивозив хліб на елеватор, замість розподілу на трудовні⁴.

В умовах голодомору селяни вдавалися переважно до пасивних форм опору: приховували зерно, особливо насіння, брали участь у волинках, висловлювали протест, «підбурювали» односельчан не здавати хліб. 20 листопада 1932 р. органи ДПУ заарештували селянина

¹ Там само. — С. 130.

² Там само. — С. 141.

³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 206.

⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ... — С. 154.

П.М. Костенка с. Ольгинка Сталінського району за висловлювання про те, що «раніше жили краще, хліба всім вистачало, а тепер в колгоспах голодують, скотдохне від голоду, годувати нічим. Нащо нам сіяти. Все рівно заберуть в хлібозаготівлю, а ми зостанемося голодувати»¹. На початку грудня 1932 р. селянин з с. Старий Керменчик В.І. Балабан також висловлював невдоволення «господарсько-політичною кампанією сіви та хлібозаготівлі», переконуючи колгоспників не здавати хліб: «Ось до чого Ваші керівники та комуністи довели — люди уже з голоду пухнуть, уже всі коні скоро виздыхають — це все тому, що ви бідняки та середняки все дурно ціле літо працюєте і віддаєте весь хліб цим дармоїдам, треба організовуватися і в організованому порядку хліба не віддавати, в першу чергу забезпечити хлібом себе, а остачу здавати»². Фактично ця форма опору стала тоді масовою, яка не мала виразних політичних чи ідеологічних ознак, хоча ненависть до комуністів була колосальною. Якщо для більшовиків «боротьба за хліб — це боротьба за соціалізм», то для селян збережений хліб означав життя родини.

Зимою 1933 р. селяни, виснажені голодом і пригнічені масовою смертністю односельчан, займалися власним порятунком: продавали коштовності, одяг, майно, виїздили за хлібом до Росії, Білорусії. Заборона продажу залізничних квитків для українських селян дуже обмежила можливість пошуку хліба, харчів. Одні мовчазно помиралі, інші продовжували чинити опір. У січні 1933 р. селянин Т.П. Меженський с. Бараниківка Біловодського району наполегливо закликав одноосібників: «В хлібозаготівлю хліба не везіть. Їм скільки не вези — ніколи не нагодуєш, а тільки ми залишимося голодними. У кого є хліб — похороніть в ями, а то навесні їсти нічого буде, тому що весь хліб заберуть в хлібозаготівлю і ви зостанетеся голодні, хіба ви не бачите, що навіть забирають хліб в колгоспах, а колгоспників залишають голодними»; «Радянська влада накладає на селян непосильні плани хлібозаготівель»; «Весь хліб відсилають за кордон, а люди помирають з голоду, коли ми самі жили, то хліб був і ходили не голі і не босі, а коли почали будувати

¹ Там само. — С. 160.

² Там само. — С. 162.

колгоспи, то люди голодні і голі»¹. Образно, але справедливо, селяни вказували на причини голоду — конфіскація хліба, колгоспи, експорт. Майже ніхто не говорив про недорід, посуху, природні катаклізми. У закликах та протестах колгоспників, селян — одноосібників лунали винятково політичні та соціально-економічні обставини виникнення голодомору. Зверталася увага на персоналії — місцеву, республіканську та союзну партійно-радянську номенклатуру. Інколи голови колгоспів, особливо з місцевих селян, намагалися врятувати односельчан: всіляко ухилялися від виконання не-посильних планів, занижували врожай, реальний збір та обмолот зернових культур, залишали збіжжя у відходах, добавляли пісок, щоб збільшити вагові показники. Так, в артілі «10 років КНС» с. Вільне Волноваського району голова колгоспу М.Г. Нестеренко «навмисно змішував з землею» зерно, щоб відзвітувати про виконання хлібозаготівельного плану, а також «брав собі скільки чого хоче, в той же час колгоспникам не давали нічого»². Зазвичай голів колгоспів судили за невиконання плану.

Сільських «терористів», які рятувалися від голоду у різний спосіб — від замаху на життя голів сільрад, уповноважених райкомів партії, 25-тисячників, притягували до кримінальної відповідальності за «хлібозаготівельними справами». За серпень — жовтень 1932 р. органи ДПУ арештували 896, листопад 1453 особи на території Донецької області³. А в Україні було притягнуто до суду 339 голів колгоспів та 35 голів сільрад, не кажучи про членів правлінь, що свідчить про масовий рух опору хлібозаготівлі, тобто голодомору. Тоді за терор проти представників радянської влади на Донеччині притягли 58 осіб, що у 6 разів менше від Київської області⁴. Однак, незважаючи на реальний терор держави проти власного народу, голови колгоспів і сільських рад, вдавалися до порятунку селян. Наприклад, голова артілі «Червоний промінь» с. Розсипне Чистяків-

¹ Там само. — С. 179.

² Там само. — С. 182.

³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. — К., 2007. — С. 463.

⁴ Там само. — С. 465.

ського району В.Є. Житников висловлювався серед односельчан: «Не здавайте державі хліб, тому що ми, колгоспники, будемо голодні»; «Колгоспники зараз голодні, а на виробництві краще»¹. Частина молоді, скориставшись його порадою, залишила колгосп і виїхала на роботу до міст.

Селянська поговорка «У голодної куми, одні пироги на умі», яка дуже пасувала соціально-психологічним настроям голодних селян, пояснює активізацію саме пасивної форми опору. Так, у січні 1933 р. селянин с. Орлово — Іванівки Чистяківського району Т.М. Бережний говорив односельцям, що «хліб забрали на хлібозаготівлю, а нас тримають голодними, треба було красти більше і було б що їсти, а так як не працюй, а дохнуть все одно прийдеться», «колгоспники подохнуть від голоду, колгосп — це є смерть народу, а не користь»². Подібні заклики висловлювали селяни с. Красний Кут Краснолуцького району, с. Селидівки Сталінського району. Житель с. Байдівка та член правління колгоспу «Перемога» І.Г.Герасименко говорив колгоспникам на початку лютого 1933 р.: «Вивозять хліб в місто, годують ледарів, а ми голодуємо та пухнемо з голоду. До нас понаїхало різних уповноважених по хлібозаготівлі, які нас об'їдають і забирають від нас хліб»³. Голод розколов «союз робітників та селян», тобто більшовицька ідеологема дала суттєву тріщину, а також повної дискредитації зазнала сталінська теорія і практика колгоспного будівництва. Моральне і психологічне виправдання крадіжки колгоспного майна селянами, зумовлене голодомором, стало нормою і принципом соціальної поведінки певних груп людей: «Не вкрадеш — не проживеш». Ця соціально-психологічна установка, як форма внутрішнього протесту і нівелювання «колгоспного раю», набула поширення і стала невід'ємною частиною повсякденного життя колгоспників в Україні протягом багатьох десятиліть.

Опір селян хлібозаготівлі влада ототожнювала із загостренням класової боротьби та активізацією «куркульської контрреволюції». Дивною виглядає логіка більшовизму: чим ближче до перемоги

¹ Там само. — С. 186.

² Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ... — С. 184.

³ Там само. — С. 187.

соціалістичного ладу на селі, тим більше з'являлося куркулів. Насправді політичний ярлик «куркуль» застосовували до селян, які не виконували хлібозаготівельних завдань. Зазвичай ними були селяни — одноосібники, які відмовилися від колгоспу, не брали державних кредитів і хлібозаготівельних зобов'язань, а землю придбали до 1917 р. власним коштом. Позбавляти їх присадибної землі за невиконання хлібозаготівельного завдання — означало експропріацію та порушення революційних гасел «Землю селянам!». Революція далеко не кожному селянинові дала землю, тому позбавлення її законних власників дискредитувало соціальні заклики революціонерів. Селяни Донеччини, об'єднавшись у колгоспи, фактично і юридично втратили землю, а з нею і гарантії на виживання. Злочинна економічна політика радянської влади, крім пограбування, голоду, смерті, призвела до жахливої соціально-етичної ситуації — до відмови селян сіяти зернові весною та восени. Зневірившись у владі, яка грабувала протягом 15 років сільське господарство, селяни перестали сіяти зернові. Спочатку бракувало насіння, вилучене хлібозаготівельними загонами, а згодом байдужість, зневіра, приреченість, які виринали у заявах та розмовах селян: «навіщо сіяти, однак заберуть». Відмова селян від сівби набула масового поширення, демонструючи колективний спротив політиці визиску.

Для місцевих органів влади подібні «волинки» вважалися опорою «куркульських елементів». 30 квітня 1933 р. Харківське районне відділення Донецького обласного управління ДПУ УСРР «викрило» факти систематичної «антирадянської агітації» мешканцями с. Марківки Марківського району. Агенти та сексоти (від слова «секретный сотрудник») зафіксували висловлювання селянина П.І. Єременка, який говорив селянам: «Радянська влада довго існувати не буде, колгоспи будуть розпущені»; «Колгоспників загнуждають, хліб забирають, а їх залишають голодними»; «Ось дивіться до чого радянська влада і партія довели люди й коні гинуть, куди не подивись, немає ні коней, ні людей, ходять одні комуністи»¹. Його висловлювання визнали «антирадянською агітацією», спрямованою на зрив весняної сівби. Його земляк І.С. Колесник звертався до

¹ Там само. — С. 196.

колгоспників, які пухлі і виснажені їхали у поле: «Навіщо ви їдете в поле сіяти, коли в минулому році весь урожай забрали, а вас залишили голодними і ви пухнете з голоду». До них приєднався і П.Ф. Пивоваров, який переконував селян: «В минулому році теж сіяли, а що отримали, колгоспники сидять голодні і пухнуть від голоду. Так буде і зараз. Однаково хліб заберуть і відправлять за кордон, а колгоспники знову залишаться голодними»¹. Селяни їхали сіяти, тому що звикли до сезонних циклів, ніби птахи, які повертаються з чужих країв до рідних земель.

В історичній та публіцистичній літературі набув поширення термін «розселянювання», тобто втрата соціально-психологічних, ментальних та організаційно-господарських ознак хлібороба. Не вдаючись до якихось глобалізаційних обставин (індустріалізація, урбанізація, міграції), зазначу лише вплив голодомору на згадане явище. Значна частина селян, яка вижила тоді, збагнула фундаментальну істину: жити у селі за радянського режиму стало небезпечно. Наприклад, селянин Ф.М. Волошин Шувльгинської сільради Старобільського району, який був середняком, відчув на собі більшовицьку турботу. 17 травня 1933 р. сільрада визнала, що він «від польової землі відмовився восени 1932 р., посіву жита не має, неодноразово підвергався репресіям за невиконання хлібозаготівлі, лічиться заборгованості штрафу 1300 крб. Мав коня вартістю 4000 крб., перед сівбою навмисно продав, був відданий до суду за антирадянську агітацію проти хлібозаготівлі, від суду удрав»². Десятки тисяч «втікачів» з українських сіл опинилося на фабриках, заводах, рудниках, копальнях, ховаючись від переслідувань влади та страху голоду. Хлібороб у донецьких степах «підвергся» реальним формам колективної репресії — терору голодом, тому став «соціально небезпечним» для влади. Універсальними та узагальнюючими можна вважати висловлювання селянина І.П. Пономаренка с. Гончарівки Сватівського району Донецької області, зафіксовані 30 квітні 1933 р. сексотами ДПУ: «В колгоспі люди мруть і будуть гинути з голоду. Навіщо сіяти в колгоспі. Краще іти кудись на

¹ Там само.

² Колективізація і голод на Україні. 1929–1933 pp... — С. 622.

заробіток»¹. Ця втеча від кріпацтва, голоду, страху і постійних по-невірянь, як наслідок економічної політики радянської влади, стане глобальною причиною її майбутнього занепаду.

На Донеччині проживало чимало німців, а не лише українців, росіян та греків. У драматичні роки голодомору вони згадали про «фатерлянд» — Німеччину. До німецьких консульств в Україні надходили листи з проханням про матеріальну допомогу, а також звернення про виїзд. Органи ДПУ знали про листи німців-колоністів, у яких вони скаржилися на матеріальну скруту, голод, по-невіряння, релігійні переслідування тощо. Селяни, які публічно чи таємно говорили про причини голоду, ризикували життям. Наприклад, мірошник колгоспу «Серп і Молот» с. Грінталь Старо-каранського району В.В. Неб, який у грудні 1933 — січні 1934 р. критично висловлювався про колгоспи і сподівався, що «німці займуть Україну» і звільнять від більшовизму, потрапив до казематів ДПУ, а 24 грудня 1934 р. був засуджений до 7 років таборів на Далекому Сході. 5 квітня 1938 р. чекісти розстріляли колишнього колгоспного мірошника². П'ятьох етнічних німців м. Костянтинівка (Н.І. Гецфріда, В.В. Гордока, А.П. Іллі, О.П. Мака, Г.Я. Функа) заарештували у червні 1934 р., звинувативши в антирадянській агітації. У 1932–1934 рр. вони зверталися до «Комітету порятунку» у Німеччині з листами, просили допомоги, свідчили про голод, який «панує уже в нашому середовищі». Справді у Німеччині діяв комітет допомоги «Брати у скруті», який надсилав кошти через систему «Торгсин» у Слов'янську. Його послугами тоді скористалися зазначені особи, а 8 грудня їх засудили до 10 років таборів на Далекому Сході. Шлях на батьківщину через цей географічний регіон виявився надто довгим і недосяжним. 29 квітня 1938 р. їх розстріляли за рішенням трійки Управління НКВС «Дальстрой». Політичні наслідки голоду, тобто поширення правди про нього у ті роки, переслідували людей.

Голодні німці-колоністи, які завжди вирізнялися статками і стабільним господарством, вимушені були звертатися за порятун-

¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ... — С. 199.

² Там само. — С. 208.

ком. Розкриваючи правду про голод в Україні, вони не мали зловмисного політичного наміру, але висловлювали власний гнів та крик відчаю. Агенти ДПУ УСРР виявляли невдоволених. Житель м. Маріуполя Е.В. Фрейзе, який мав 6 дітей, просив допомогу в старшої доньки у Німеччині, тому що родина потерпала від голоду. Він отримав через систему «Торгсину» 81 рейхсмарку, які коштували йому життя: 16 грудня 1934 р. його засудили до 5 років, а 16 травня 1938 р. розстріляли в таборах Магаданської області¹. Подібна трагічна доля спіткала німців — менонітів Я.І. Діка, Г.А. Ремпеля, які також у 1932–1934 рр. писали листи до Німеччини, Америки, Швейцарії про допомогу, розповідаючи про факт голоду. Засуджені до 8 і 6 років ув'язнення, жертви сталінського політичного терору загинули у таборах. Символічно, що обвинувачем виступало Постишівське районне відділення Донецького обласного управління НКВС УСРР. Виявляється судили від імені сталінського емісара П.П. Постишева, але на території Сталінщини. Вони глибоко проникли у свідомість десятків тисяч так званих сількорів, робкорів, активістів, не кажучи про комсомольців та комуністів. Дивно, що сексоти працювали навіть у торгсинівських крамницях. У с. Щербинівка Горлівського району на лаву підсудних потрапили 13 німців, яких звинувачували в антирадянській агітації та поширені «провокаційних чуток». Зокрема, Д.І. Мініх, як зазначалося у його архівно-кримінальній справі, говорив односельчанам: «Накладені на нас податки і плани хлібозаготівлі виконувати не треба, бо якщо виконаєш, то все одно на тебе накладуть повторно податки й хлібозаготівлю»². Усі 13 осіб опинилися у таборах з різним терміном ув'язнення, але жоден з них не повернувся звідти. Так само і робітник «Азовсталі» з Маріуполя Я.Я. Роммель, який ще у 1932 р. писав до Німеччини і розповідав про голод, злидні робітників та селян в УСРР. А далі вирок суду — 8 років ув'язнення та 3 поразки у правах. Він отримав з Німеччини лише 16 марок і 50 пфенінгів, а влада судила його за «допомогу міжнародній буржуазії».

Конвеєр Донецького обласного управління НКВС працював невпинно, підбираючи людей до смертоносних лещат, ніби лобо-

¹ Там само. — С. 215.

² Там само. — С. 217–218.

грійки на жнивах скошували хліб. Міста і села Донеччини переживали страшні наслідки голодомору, а чекісти продовжували збирати врожай — вишукувати ворогів. До них належали етнічні німці, громадяни радянської України та СРСР. Їх судили іменем Радянського Союзу, але локалізовано до регіону — за поданням Постишівського районного відділу. Так сталося з грабарем шахти ім. Димитрова Г.Г. Енсом, якого заарештували у листопаді 1934 р., тому що він писав листи до Німеччини. А далі жахливі випробування — 12 років у таборах, виснажлива смерть у 1946 р. Рятуючись від голоду 1932–1933 рр., звертаючись за допомогою, арешт за поширення правди про голод, смерть у таборі на початку чергового радянського голодомору. Жахлива доля людини.

Судова гільйотина, адже формально суд діяв в УСРР, але не праведний, а політично та ідеологічно умотивований, нівечила людські долі, калічила фізично і морально душі людей, сіяла страх у суспільстві. Архівно-кримінальні справи, які зберігаються у Галузевому державному архіві СБУ, свідчать про системний і цілеспрямований характер розправи над етнічними німцями. Винятком не були й інші етнічні меншини, але органи державної безпеки ретельно вишукували «німецьких шпигунів». Вони вважали заяви конюха Г.Я. Веккера з м. Маріуполя загрозою для країни, тому що він небезпечно висловлювався: «Хлібозаготівлі в селі проходять важко. Радянська влада дає непосильні для селян норми здачі хліба державі. Завдання по здачі хліба селяни не виконували, за що розпродавали їх господарства. Деякі німці страшно голодують»¹. 25 жовтня 1937 р. його розстріляли, тому що інформував німецьке консульство у Харкові про голод, ніби німецькі консули не бачили на вулицях столиці УСРР сотні трупів голодних людей. Переслідуючи людей після кількох років голодомору, влада зайвий раз доводила намір приховати правду про злочин. Кілька сотень етнічних німців Донецької області, яким вдалося вижити у роки голодомору, загинули згодом у сталінських таборах за визнання цього злочину проти людяності. Вони писали правду, не приховували її, щоб зберегти життя, але стали жертвами сталінського терору.

¹ Там само. — С. 225.

Донеччина: територія голодомору і відчаю

Здавалося б індустріальний Донбас, який здобув славу «всесоюзної кочегарки», приречений на системний добробут робітників та селян. Однак терикони шахт, ніби одвічні саркофаги полеглим людям, височіли над мальовничими краєвидами аграрно-промислового краю, а чорний дим металургійних заводів чимось нагадував зловісні крематорії. Життя і смерть крокували поряд, подолавши часові і просторові відмінності між містом і селом, у яких мирно помирали немовлята, підлітки, дорослі жінки і чоловіки, колгоспники, робітники, учні шкіл і студенти вишів. Локомотив історії ніби стартував з теренів Донбасу, а насправді життя зупинилося, тому що смертність у селах перевищувала народжуваність, а брутальність голодоморного повсякдення вражала соціально-психологічними аномаліями (наявність фактів трупоїдства, канібалізму, самогубств, тифу).

Факти недоїдання та локального голодування селян Донеччини розпочалися у рудні 1931 р., а протягом лютого — березня 1932 р. голод уразив цілі села. Колгоспи, виконавши і перевиконавши план хлібозаготівлі з урожаю 1931 р., не розраховалися з колгоспниками згідно вироблених трудовнів, залишили їх без хліба та насіння. У липні 1931 р. 10% «колгоспників зовсім не мають хліба (Білокураїно) внаслідок поганого розподілу» Новопсковського району Старобільської округи¹. Розпродаж майна за невиконання хлібозаготівлі набув масового поширення, а в «розкуркулених середняків і бідняків відбирали весь хліб начисто і навіть одяг». Розкуркулених зосереджували у долині «ярки» за с. Лизівка, оточили охороною, а випускали за рішенням коменданта. Селяни почали голодувати. Весною та на початку літа 1932 понад сто районів УСРР опинилися у лещатах голодомору (сурогатна їжа, опухання, смертність, тиф). 17 лютого 1932 р. керівники України — секретар ЦК КП(б)У С. Косіор та голова Раднаркому УСРР В. Чубар свідомо замовчува-

¹ Колективізація і голод на Україні... — С. 339.

ли катастрофічний стан районів, навіть відмовили колгоспам у насінній та продовольчій допомозі, відвантаживши зерно господарствам Західного Сибіру, Уралу, Поволжя. Українцям запропонували «добувати насіння на місцях», «мобілізувати усі ресурси для насіння, не зупиняючись ні перед чим»¹. Продовольчі і насінніві фонди колгоспів були вивезені до елеваторів. 24 березня 1932 р. нарком НК РСІ В.П. Затонський повідомив про те, що колгоспи і селянські господарства Маріупольського, Будонівського і Сартанського районів залишилися без хліба, а в районі Македонівської МТС Сартанського району масово гинула худоба, колгоспникам «офіційно зерна не видавали», але план хлібозаготівлі виконали — здали 5 ц з га². Уповноважений ЦК КП(б)У В.П. Затонський пропонував «зайнятися викачкою зерна з більш благополучного Мангуського району, натиснути і на відстаючих, але ясно, що виконання плану по культурах — справа безнадійна»³. Сподівався на допомогу насінням Маріуполі з боку Краснолуцького та Краматорського районів, тому що сіяти було нічим. Голова ВУЦВК Г. Петровський, який також відвідав ці райони, намагався у лютому 1932 р. порушити питання про припинення хлібозаготівлі, відновлення торгівлі та надання продовольчої допомоги селянам. Однак його пропозиція не мала підтримки серед членів політбюро, а фактично С.В. Косіора. Останній замовчував факт голоду перед Москвою. У квітні 1932 р. Й. Сталін сам поцікавився у нього ситуацією, яка склалася у зв'язку з селянським повстаннями, що охопили тоді Україну.

Приховування голоду було шкурним, номенклатурним кроком партійно-радянського керівництва, яке боялося сталінського гніву, а він справді спалахнув. Й. Сталін навіть мав намір замінити республіканське керівництво. С. Косіор схаменувся у квітні 1932 р., але після обміну листами з вождем, тому скасував заборону на перевезення хлібних культур в межах одного пуда. 27 травня 1932 р. для організації громадського харчування колгоспників Маріупольщини

¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 119.

² Там само. — С. 137.

³ Там само. — С. 136.

видали три вагони тюльки, щоб завершити весняні польові роботи. Однак голод проник до окремих родин колгоспників Донецчини, а ще більше страх і передчуття масового голодомору, який стався тоді у центральних областях УСРР. Чутки про його жахливі явища зимою—весною 1932 р. докочувалися і сіл Донбасу, у яких, судячи з книг запису смерті (загси), траплялися випадки смерті від тифу, виснаження у березні — травні, але голод ще не мав тоді масового поширення у регіоні.

Зазвичай селяни промислових районів займалися сезонними заробітками, відтак отримували мізерну платню, інколи продуктивний набір (пайок), адже карткова система хлібопостачання стосувалася окремих соціально-професійних груп міського населення. Встановлені норми денного забезпечення хлібом шахтарів, будівельників, металургів, службовців трималися стабільно восени 1931 р., а протягом січня — квітня 1932 р. скоротилися на 10 %. 23 квітня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало уряд та місцеві органи влади спрямувати «для централізованого постачання» мірчук, тобто натуральний збір з державних і кооперативних млинів, позаяк «інших ресурсів у нас нема»¹. Для забезпечення у березні — червні 1932 р. основних категорій населення виділили лише 16 % від реальних потреб, а співвідношення у забезпеченні міських та сільських «списочників», тобто осіб для карткового постачання, дорівнювало 24 до одного.

Родичі у селі не могли сподіватися на допомогу їхніх рідних у містах, особливо робітників, тому що у грудні 1932 р. Наркомат постачання УСРР виконав план продовольчого забезпечення шахтарів, металургів, хіміків на 12 %, а за IV квартал 46 %. Окремі категорії «списочників» у Горлівці, Щербаківці позбавили карток, а для решти зменшили норму до 250 г. металургам у цехах та іншим «шкідливим» професіям видавати 400 г хліба на день, машинобудівникам, хімікам — 200 г, а протягом грудня 1932 — лютого 1933 р. їх зменшили на 40–60 %². Нарікання селян на робітників, яких вони годують хлібом, були марними, тому що згадані норми хліба не

¹ Там само. — С. 206.

² ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 6. — Спр. 1298. — Арк. 129.

відновлювали затрати кілокалорій шахтарів. Вони не мали чим прогодувати власні родини, не кажучи про допомогу родичам.

Територія голодомору не обмежувалася адміністративними межами районів Донецької області (сучасні Донецька та Луганська з певними змінами), але охоплювала сільради, села, колгоспи, родини колгоспників, одноосібників, педагогів. Опубліковані у 2008 р. районні книги запасу громадського стану (книги реєстру смерті) зазначених областей розкривають соціальну ситуацію в українських, російських, грецьких, німецьких селах регіону. Основна кількість смертей від голоду припадала на другу половину 1932 та протягом першої половини 1933 р. з тенденцією до зменшення восени. Органи загсів реєстрували смертність від голоду випадково і безсистемно, інколи сільради відмовлялися робити записи до актових книг, а якщо і записували, то без фіксації причини смерті. Вони виконували відповідну інструкцію НКВС УСРР, а також Наркомату охорони здоров'я, який заборонив зазначати смерть від голоду. У пункті «причина смерті» писали будь-які діагнози, але найпоширенішим було «виснаження», «загальне виснаження», «безбілковий набряк». Траплялися і відверті зізнання лікарів — «від голоду», «голодна хвороба». Їх наявність у книгах дозволяє констатувати факт голоду у конкретному селі та районі, обставини смерті особи, навіть її соціальне походження і місце проживання.

Матеріали загсів не завжди фіксували національність, але характерні прізвища та місце постійного проживання померлих осіб вказували на їх етнічне походження. Записи про смертність 1932–1933 рр. у селах Старокаранського, Мангуського, Сартанського, Маріупольського, національний склад яких виявили ще у 1927 р., а також у національних грецьких сільрадах, мали безпосереднє відношення до цього історичного етносу. А спогади односельців лише розкривають обставини голоду. Зокрема, у свідченнях жителя с. Костянтинополя Великоновосілківського району І.Т. Алексеєнка, якому у 1933 р. виповнилося 15 років, постає драма самотньої етнічної громади: «Наше село Костянтинопіль лежало між двома річками. Сусідні села — Улакли, Багатир. У кожному селі своя мова:

де грецька, де греко-татарська. Хати здебільшого саманні, двори великі, в дворах порядок»¹. Звичка жити однією громадою спонукали їх до стовідсоткової колективізації та створення колгоспу ще у 1928 р., але влада почала шукати куркулів і в колгоспах, тому що виконувала «план по куркулях». Пісні, з якими колгоспники їздили у поле, швидко згасли. «Колгоспників, — згадував І.Т. Алексеєнко, — почали розкуркулювати і вивозили аж за Урал! Вивозили в чому стояли, багато хто помирав у дорозі від горя, голоду і холоду. Розум моїх односельців, мудрих і працьовитих греків, не міг збагнути причини всієї цієї несправедливості. Вони чи не перші в цих краях почали господарювати по-новому, усупільнили землю, а їх карали невідомо за що, наче вони були закляті вороги соціалізму. Залишалося думати одне: нас карали за те, що ми греки»². Голодні і виснажені греки-селяни ходили до сусіднього російського села, яке цуралося колективізації, просити хліба. Саме там він обміняв батьківську скрипку на відро картоплі. По дорозі до Алчевського елеватора бачив напівбожевільних голодних селян, які вибирали зерна з пилюки, а неподалік лежали мертві.

Очевидець голодомору П.А. Щадько, який жив у с. Костянтівка Мар'їнського району, згадував, що грецькі села «зазнали особливо тяжкого удару під час голоду 33-го року». У районі діяльності Малоаянисьольської МТС, за матеріалами її колишнього головного бухгалтера, від голоду померло 30% населення³.

Масова смертність від голоду стала звичним явищем для сіл і селищ Донецької області. Вона наздоганяла людей у містах. На вулицях Артемівська від черевного тифу померли 102, від виснаження та безбілкових набряків 275 осіб⁴. Міські санітарно-надзвичайні комісії постійно виявляли випадки захворювань черевним та висипним тифом. Фактично міста, селища та сільради накрила епідемія тифу. Жодний населений пункт Донеччини не оминула ця

¹ 33-й: голод. Народна Книга — Меморіал. — К., 1991. — С. 215.

² Там само.

³ Там само. — С. 230.

⁴ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. — Донецьк, 2008. — С. 111–133.

підступна і небезпечна хвороба. На початку вересня 1931 р. санітарно-епідемічна комісія м.Сталіно зафіксувала 655 захворювань черевним тифом, лише за десять днів серпня 341 випадок¹. Хворіли переважно особи віком від 20 до 40 років. Спалахи епідемії виникали у місцях великих скупчень людей, а також внаслідок жакливної антисанітарії. Обласна газета «Диктатура труда» друкувала заклики на боротьбу з мухами, визнаючи її «справою всієї радянської громадськості»². Причиною смерті стало масове захворювання дизентерією, особливо дітей. Голодні селяни рушили до міст, а разом з ними і супутні хвороби — тиф, малярія.

У березні 1933 р. територія голодомору охопила усі 29 районів Донецької області, тобто 1,2 млн осіб³. Облвідділ ДПУ УСРР інформував тоді ж про те, що в «...окремих селах поряд з поголовним голодуванням колгоспників спостерігається і збільшення смертності»⁴. У кожному з районів, але з різною інтенсивністю, від голоду помирали десятки і сотні селян. Голод набув масового поширення, уразивши 66 сільрад та 70 колгоспів 21 району⁵. Виявленням фактів масового голоду займалися не медики, а чекісти, щоб приховати справжні масштаби трагедії. 9 березня облвідділ ДПУ повідомив обком партії про голод у Верхнетеплянському, Новопсковському, Старобільському, Маріупольському, Слов'янському, Новоайдарському, Біловодському, Троїцькому, Краматорському, Краснолуцькому, Луганському, Міловському, Костянтинівському, Старокаранському, Волноваському, Гришинському, Ровенківському, Старокерменчицькому, Старонікольському, Рубіжанському та Лиманському районах. Лише протягом двох тижнів кількість голодуючих збільшилася на 1008 сімей, у яких було 2569 осіб. Обстеживши 12 районів області, облвідділ ДПУ констатував факт щоденної смерті

¹ В августі зареєстровано 655 случаев заболеваний брюшным тифом // Диктатура труда. — 1931. — 8 сентября

² Подготовиться к борьбе с мухами в столовых // Диктатура труда. — 1932. — 29 марта

³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів... — С. 418.

⁴ Там само

⁵ Там само. — С. 419.

протягом лютого — першого тижня березня — 10 осіб¹. Помирали переважно діти і люди похилого віку, колгоспники з великою кількістю зароблених трудоднів.

Органи загсів фактично перестали системно реєструвати смерть від голоду. Однак у книгах, які збереглися до нашого часу, зафіксовано жакливе явище голодомору. Так, на території Авдієвської селищної ради весною літом померли 197 осіб, а кожний десятий від тифу. Авдієвська сільрада №2 Сталінської міськради мала 14 випадків смерті від тифу². В Амвросіївському районі від голоду потерпали мешканці Білоярівської, Благодатнівської, Великомішківської, Кутейниківської, Мокроеланчикської Новоіванівської, Покровської, Степанокримської, Успенської сільрад. Село Благодатне насправді втратило «благодатність», тому що там померли 120 осіб, з яких 33 від виснаження, 47 від тифу, а решта без зазначення діагнозу захворювання та причини смерті. В Успенській сільраді померли понад 300 осіб, з яких від виснаження 157 селян³. Серед померлих траплялися і робітники, особливо від тифу. Для одних сурогатна їжа була порятунком, а для дуже виснажених смертоносною. Свідок тих жакливих явищ на Донеччині 1933 р. Г.І. Старостенко, родина якого жила на хуторі Дача Красноармійського району, згадував: «Ми, діти, були страшні: на висохлих ніжках, величезні животи. Один з братів спух, а тоді помер. А як же ми решта вижили? За 5 кілометрів від нас була шахта №19, там тоді вугілля до стволу возили кіньми. Коли котрусь коняку вбивало обвалом чи калічило, її вивозили на кар'єр і поливали карболкою. Як же воно тяжко пахло. На шахті люди знали, коли гине коняка, і один знайомий давав знати нашому батькові. От ми йшли до кар'єру, — всі — батько, мама і ми, — і чекали, поки привезуть коняку. Що ж там робилося страшно згадать. Хто що урве, відрубає, то його щастя батько біля тої здохлятини, нам подає шматки, ми з мішком і додому. Вдома їх довго

¹ Там само. — С. 420.

² Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. — Донецьк, 2008. — С. 54–57.

³ Там само. — С. 105–109.

вимочували, а потім солили в діжечці. І так вижили»¹. Від роботи і недоїдання гинули селяни і коні, які ставали легкою добычею голодних людей. Факти труподства і вживання дохлятини нікого тоді не лякали і не дивували.

Архівні документи, загсівські книги про смерть, спогади очевидців відтворюють події тих трагічних років, фіксують обставини та причини смертності. Остання вирізнялася сумною статистикою по селах і родинях. Голодомор уразив 31 сільраду Новопокровського району, але у більшості з них смерть від голоду майже не згадувалася. Протягом січня — квітня 1933 р. на території Дем'янівської сільради померли 293 особи, з яких 11 «від голоду», решта «від виснаження», однак більшість без встановлення причини смерті². Дивна ситуація — кожного місяця помирало 25 селян, тобто майже щодня, а сільрада не могла з'ясувати причину смерті. У с. Шапарському Новопокровського району, яке у 1929 р. мало 414 дворів з винятково українським населенням, 14 березня 1933 р. залишилось 230, з яких 190 не мали жодних продуктів харчування³. За січень та 20 днів лютого місяця у згаданому селі від голоду померло 74 особи, половину діти, 5 одноосібників, решта колгоспники з 200–700 трудовими, які одержали 550 г хліба на зароблений трудовень. У селі лежали пухлими 500 осіб, протягом січня померло 32, за 20 днів лютого — 42, щодня гинули від голоду 8–10 осіб⁴. Колгоспниця Д. Хрипун зарізала власну доньку 11 років для харчування, а випадки людодства траплялися у багатьох районах Донецької області. Більше половини колгоспників с. Шапарське, у якому діяла артіль «Червоний хлібороб», залишили без будь-яких харчів, тому вони вживали сурогатну їжу, а також котів, собак, дохлу худобу. За січень — лютий здохло 30 коней, трупи яких жадібно з'їли колгоспники.

У селах Лізино та Целуйкове Новопокровського району, господарства яких не виконали хлібозаготівельних завдань, щодня поми-

¹ 33-й: голод. Народна Книга — Меморіал. — К., 1991. — С. 231.

² Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. — Луганськ, 2008. — С. 60–63.

³ 33-й: голод: Народна Книга — Меморіал. — К., 1991. — С. 223.

⁴ Там само.

рали дорослі і діти. Колгосп «Карла Маркса» не мав «продовольчих фондів», а багатодітні родини з кількістю зароблених трудовнів від 198 до 499 — потерпали від голоду. Для пухлих і виснажених колгоспників, яких артіль «Карла Маркса» не врятувала, видали 80 центнерів «голих кукурудзяних качанів», частину мерзлої картоплі та буряків, ніби для харчування худоби, а не людей. А в селянських родинях було від 7 до 10 душ, цілком приречених на голодну смерть. Голова районної контрольної комісії НК РСІ М. Жгунцов, характеризуючи ситуацію в селі Целуйкове, занотував: «Член колгоспу Лобач Тимофій 52-х років має сім'ю 8 осіб, працював в колгоспі добре, сім'я мала 737 трудовнів, отримав хліба разом з громадським харчуванням 7 цент. 40 кг. У січні місяці сам Лобач помер від недоїдання, через 3 дні після смерті батька померла його донька 19 років, решта родини наразі хворіє»¹. Він продемонстрував подібні факти в інших сім'ях колгоспників, які мали трудовні, але помирали з голоду. Їх годували вихолощеними качанами кукурудзи, дохлятиною, гнилою картоплею і кормовими буряками. Дивна їжа для «червоних хліборобів» та колгоспників артілі імені «Карла Маркса». Дуже сумний фінал перемоги колгоспного ладу, перемоги влади над власним народом. Діти перестали відвідувати школу, а педагоги сільської школи голодували разом з учнями, тому що у них «для харчування продовольства не має». Аналогічна ситуація склалася у решті сільрад та колгоспів зазначеного району.

Текстологічний аналіз загсівських книжок про смерть доводить факт голоду в усіх сільрадах та районах Луганщини. Від недоїдання та голоду потерпали селяни Новопсковського, Білолуцького, Макіївського, Марківського, Міловського, Новоайдарського, Біловодського, Рубіжнянського, Білокуракинського, Троїцького, Верхнетеплянського районів. У кожній сільradі згаданих районів траплялися випадки смерті від тифу, а також з діагнозом хвороби — «від виснаження». Однак домінантною залишалася тенденція замовчування справжніх причин смерті. На території Білокуракинської сільради померло 426 осіб, тобто 18 осіб щомісяця упродовж 1932–1933 рр., а до книги смерті записали три випадки від тифу і два від висна-

¹ Там само. — С. 224.

ження. Подібна ситуація спостерігалася у Бунчуківській сільраді — 427 осіб без зазначення причини смерті¹. У с. Смолянинове на Луганщині смертність від голоду набула масового мору, а про неї мовчали більше півстоліття. Житель села М.А. Чернявський згадував: «Начисто вимерло сусіднє село — Чабанівка. Обідньої пори, коли звідти подує вітерець, трупний сморід збивав з ніг. На польових дорогах, на межниках, попід кущами в Діброві — трупи. Не дай Бог дітям і внукам нашим бачити таке... Смолянинове, понад вісімсот дворів, наполовину вимерло та перелізло через Донець на шахти»². У кого залишились фізичні сили, той влаштувався на роботу до шахт, відтак зберіг життя.

На початку 1930 р. комуністи звітували про десятки районів суцільної колективізації селянських господарств та про масове створення колгоспів. У 1933 р. райкоми партії, райвиконкоми та органи ДПУ УСРР демонстрували іншу статистику — кількість районів та сільрад з фактами масового голоду. Так, у Біловодському районі голодомор накryw 15 сільрад (Біловодську №1 та №2, Городищенську, Данилевську, Євсузьку, Зелеківську, Новодеркульську, Новоолександрівську, Попівську, Семикозівську, Сеньківську, Третьківську, Шуліківську). До чорного списку потрапила і Нижньобараниківська сільрада. За спогадами її мешканця І.А. Дреєва від голоду вимерла третина села. Він згадував: «В лютому та березні люди почали мерти мов мухи, а ті, що ще були живі, ледве тягали ноги. Вони брели до контори колгоспу з пухлими ногами і обличчям з єдиною надією знайти там своє спасіння, вимолоти хоч крихту їжі. Але все було дарма — колгоспна комора була порожня... В нашому селі було чимало випадків людоїдства. Їли своїх, що померли раніше, їли і тих, яких відвозили на кладовище, бо їх майже не закопували в землю — нікому було копати ями. Смертність була така висока, що померлих не встигали хоронити, і вони іноді по

¹ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. — Луганськ, 2008. — С. 60–63.

² 33-й: голод. Народна книга — Меморіал. — К., 1991. — С. 227.

цілому тижню або й більше були дома»¹. Ситуація, про яку згадує цей очевидець голодомору, була тоді типовою для сільських районів.

16 березня 1933 р. секретар Новопсковського райкому КП(б)У доповідав в обком про те, що «встановлені факти голодування, опухання і смертності від голоду у наступних сільрадах: Шапарськ, Лізино, Целуйково, Луб'янка, Булавинівка, Заводянка, Рибянцево, Конопляновка, Паньківка, 2-е Білокуракино, Макортетино, Заїков-ка, Каравано-Солодкий, Ново-Росош, Писарівка і Курячевка»². До колективізації у згаданих селах налічувалося від 158 (Паньківка) до 693 дворів (Білокуракино), у яких, крім Конопляновки, абсолютну більшість становили етнічні українці. У с. Білокуракино до колективізації проживало понад 4 тис. селян-українців, а 16 березня невідкладної продовольчої та медичної допомоги вимагали 502 колгоспника та одноосібника, тому що «багато з них лежать уже пухлими від голоду». За два місяці померли 94 особи, з яких 15 куркулів. Нарешті і їх визнали жертвами голоду, а не лише «класовими ворогами» та «шкідниками». Селянка К. Малик втратила від голоду двох дітей, тому разом із старшою донькою харчувалися їхніми трупами, а згодом зарізали 16-річного сина та брата для споживання. У с. Курячевка лежали 40 пухлих селян, за два тижні березня померли 12, а в с. Лізино протягом 22 лютого — 10 березня щодня помирало 4 людей. Така ж статистика смертності від голоду спостерігалася у с. Костянтинівка Мар'їнського району. Так, у Краснооктябрській та Великочернігівській сільрадах Верхнетеплянського району голодували 1335 осіб у 291 господарстві³. У Старобільському районі, як зазначав у спогадах учасник хлібозаготівлі І. Стріонов (комуніст за політичними переконаннями, грек за національністю), «селяни помирили від голоду цілими сім'ями», а на залізничній станції Старобільська зосередилося кілька вагонів з трупами⁴. Голод охопив 21 сільраду району, а в книгах запису акту смерті з'явився

¹ Там само. — С. 228.

² Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. — К., 2007. — С. 773.

³ Там само. — С. 758.

⁴ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека — комуніста. — К., 2008. — С. 178.

діагноз — «голодна хвороба». На території Старобільської міськради померли 428 осіб, з яких 177 від виснаження та «голодної хвороби»¹, а решта без зазначення причини смерті, вигаданих обставин, щоб утаємничити факт голоду.

Смерть не вибирала селян за національною ознакою, але уповноважені з хлібозаготівлі знали адміністративно-територіальний устрій Донецької області, етнічний склад сіл та сільських рад. Наприклад, 19 сільрад російського Верхнетеплянського національного району зазнали руйнівного впливу голодомору. На території Верхнетеплянської сільради померли 267 селян, з яких 49 від виснаження та «загального набряку». Помирали Шеховцови, Фокіни, Тітови, Столярови, Серови, Зотови, тобто етнічні росіяни, інколи цілими родинами. Подібна ситуація спостерігалася у Станично-Луганському районі, у якому росіяни мали кількісну перевагу. У листопаді 1932 р. місцева влада занесла на «чорну дошку» колгосп с.Городище Ворошиловського району, яке мало понад тисячу дворів у «більшості своїй старообрядці»². Два місяці перебування на «чорній дошці» не дали бажаного ефекту: село і колгосп не виконали хлібозаготівельного завдання. Для подолання «куркульського саботажу» село опинилося на «чорній дошці», а це означало повну ізоляцію селян, які переважно займалися торгівлею, відходництвом на шахти, кустарними промислами, торгівлею з лотків на ст. Дебальцево. До колгоспу записали 600 дворів — 1753 особи, а реально працювали 170–180 осіб. Правління колгоспу віддали до суду, забрали насіннєвий фонд — 356 центнерів, наклали натуральний штраф (стягнення м'ясозаготівлі у розмірі 15-ти місячної норми) на селян, забрали 1,3 тис. га колгоспної землі для підсобного господарства шахтарів, повернули до села 150 заробітчан, відправлено на «виселки» 43 «куркульські родини», тобто до спеціальної соціально-господар-

¹ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. — Луганськ, 2008. — С. 621.

² Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. — К., 2007. — С. 572.

ської резервації¹. Фактично була ізольована та зруйнована самотня релігійно-побутова та соціальна громада.

Від тривалого недоїдання, голоду відбувалася мутація психіки виголоджених селян. Вона проявила себе у ганебних соціальних аномаліях — трупоїдстві та людодїдстві, а також у споживанні дохлої худоби, котів, собак, гризунів. Зокрема, 20 березня 1933 р. у с. Байдівка Старобільського району помер чоловік, дружина якого не мала фізичної сили його поховати, а трупом годувала старшого сина 9 років. Її засудили до 10 років ув'язнення, хоча розлад психіки підсудної був очевидним. Суд чинила влада, яка сама вдалася до жахливого злочину — голодомору. Людожерство відбувалося у с. Шапарському, Заайдарівка Новопсковського, у с. Володарському Старонікольського районів. 19 квітня 1933 р. керівництво політсектора Донецького облземвідділу повідомило про катастрофічну ситуацію в колгоспах Білокуракинської МТС («Карла Маркса», «Комінтерн», «Червоний хлібороб», «Нове життя», «Сталіна», «Червоний прапор»), у яких від голоду потерпали 2452 колгоспника, а за січень — березень померли 578 осіб². Символічно, але і трагічно водночас, що встановлена більшовиками «нове життя» під колективним дахом з вождями світового пролетаріату, завершилося масовим мором невинних жертв. У звіті більшовицького партійного підрозділу, яким був політсектор, виокремлювалися випадки людодїдства: «колгоспник Бабенко Лука 28 березня у померлого брата відрізав голову, руки і ноги викинув у річку, а решту спожив у їжу»³. Суха статистика про смерть від голоду 54 осіб у с. Плещаному, 96 селян с. Шульгине Старобільської МТС, яку використовував номенклатурний працівник, ніби зведення з фронту, стала для партійних органів звичною справою. А насправді селяни Донецької області, як і решта в Україні, стали жертвами і заручниками тоталітарного сталінського режиму. Символічно, що саме тоді цей регіон мав територіальну назву — Сталінщина, тобто від міста Сталіно.

¹ Там само. — С. 572–574.

² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 494.

³ Там само. — С. 495.

Наявність випадків людодства, а вони траплялися майже у кожному районі Донеччини, свідчила про реальний апокаліпсис, глибоку фізичну та морально-психічну травму спільноти.

Голод тривав до середини літа, а смертність від хвороб, отруєнь до кінця року. Невідкладної допомоги потребували понад 650 тис. дітей ясельного віку, а також кожна п'ята дитина у сільських стаціонарах. У січні — червні 1933 р. школу не відвідували 119307 учнів віком 8–11 років, з яких майже 89 тис. українських та понад 30 тис. школярів росіян¹. Вони народилися у 1921–1926 рр., тобто мали 7–12 років. У Сталінському районі до школи не ходили 5708 учнів з російських родин, у Великоянисольському 780 дітей грецького етнічної групи, у Горлівському 2621 російських, у Верхнетеплянському 1413 «руських» дітей. Школи перестали відвідувати 1272 учні німецьких поселень на Донеччині. Вони лежали виснаженими по домівках, перебували у стаціонарах, а також поповнили лави жертв. Фактично у селах, селищах та містечках спостерігалася гуманітарна катастрофа, а так звана гуманітарна допомога надходила з великим запізненням, виявилася несвоєчасною і недостатньою. Діти і дорослі вимагала спеціального медичного догляду для виведення із стану фізичного виснаження.

Історики і демографи зосереджуються переважно на кількості жертв, щоб з'ясувати статистику соціально-демографічних втрат, але життя кожної людини — це самобутній космос і божа благодать. 15 січня 1937 р. ЦСУ УСРР повідомило ЦК КП(б)У про попередні дані перепису населення від 6 січня, які свідчили про його колосальні втрати внаслідок голодомору. З кожним роком, починаючи від 1928 р., природній приріст населення в УСРР зменшився майже у 6 разів, а протягом 1933 р. негативне сальдо склало 1,3 млн осіб². Донецька область, якщо співставляти матеріали переписів населення 1926 та 1937 р., виглядала регіоном бурхливого демографічного буму, ніби не було репресій, розкуркулення, жажливого голоду та смертності від нього. Виявилося, що населення у шахтарському

¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 302. — Арк. 2.

² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7163. — Арк. 14–20.

краї зросло на 1,5 млн осіб¹. Керівник ЦСУ УСРР О.М. Асаткін, доповідаючи політичному керівництву, зазначив, що «якщо вилучити з обласного зведення дані по Старобільській окрузі, то приріст промислової частини Донецької області буде ще вищим». Отже аграрний регіон виокремлювався з поміж інших. Приріст відбувався, але соціально-міграційний, тобто спостерігалася радянська урбанізація, тобто вербування та відправлення «робочої сили» на Донбас. Населення м.Сталіно, якщо порівнювати 1926 та 1937 р., збільшилося на 134 тис., Маріуполя на 125 тис., Ворошиловграда на 95 тис., Макіївки на 108 тис. осіб². Вони приїздили з різних районів країни — Білорусії, Росії та України. Зазвичай демографи називають тимчасовий виїзд сільського населення до міст «маятниковою міграцією», але у 1932–1933 рр. селяни намагалися залишитись у містах, щоб вижити. На шахтах і промислових підприємствах спостерігалася так звана «плинність робітників», тобто вони переходили з одного місця роботи на іншу, однак не воліли повернутися у зону «вічного покою» — голодні села Старобільщини чи іншого району. Зазначу, що із 525 районів УСРР лише у 85 кількість населення перевищувала показники 1926 р., а в 93 районах менше 30%. Сумна статистика. Невипадково карально-репресивні органи розстріляли О.М. Асаткіна та учасників перепису населення 1937 р.

Однак в архівах залишилися матеріали порайонної смертності, яка дозволяє уявити динаміку соціально-демографічних втрат, продемонструвати статистику жертв голодомору. Відомі українські учені — демографи зазначають, що «...Донецька та Чернігівська області порівняно з іншими регіонами країни мають помітно нижчі рівні втрат населення від голоду в 1933 році»³. Втрати через надсмертність у районах Донеччини, за підрахунками демографів, коливалися в межах двох — ста осіб, а північно-східна Луганщина суттєво вирізнялася від 109 до 217, а в кількох районах 217–325 осіб

¹ Там само. — Арк. 20.

² Там само. — Арк. 21.

³ Левчук Н.М. Районна диференціація втрат населення України унаслідок голоду в 1933 році // Голод у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали Міжнарод. наук. конф., Київ, 20 — 21 листопада 2013 р. — К., 2013. — С. 262.

на тисячу населення¹. Отже, якщо взяти за основу розрахунку максимальний показник надсмертності, тобто смерть від голоду та «голодних хвороб», то матимемо загальну смертність протягом року — 389 тис. померлих у 1933 р. А це у 6–7 разів більше до кризового періоду. До підручників з історії України потрапили статистичні дані про питому вагу смертності у кожній з областей 1933 р. Сумний внесок Донецької області становив 6,4% серед смертних випадків в УСРР². Показники смертності 1933 р. перевищували її стан 1927–1930 рр. у 3–4 рази, відтак маємо незаперечний факт трагічних наслідків голодомору. Виснажені голодом і недоїданням жінки не могли народжувати дітей протягом тривалого періоду. У вересні — грудні 1933 р. відбувалося переселення у Донецьку область 3527 господарств, 1619 коней, 3498 корови та 1980 голів іншої худоби з Івановської області РСФРР³. Чверть переселенців, які зосереджувалися у Старобільському районі, повернулися до Росії, побачивши катастрофічні наслідки голодомору. У жовтні 1933 р. передбачалося також переселити до шахтарського регіону 3000 селянських господарств з Чернігівської області.

¹ Там само.

² Кульчицький С.В. Історія України. Підручник для 10 класу середньої школи. — К., 1998. — С. 46.

³ Російський державний архів економіки, ф. 5675, оп. 1, спр. 31, арк. 11.

Карткова система продовольчого постачання робітників

Привілейовані стани і станова структура суспільства були ліквідовані жовтневою революцією 1917 р. Натомість постали класові цінності, декларована турбота про робітників і селян, але на умовах «диктатури пролетаріату», яка дуже швидко виродилася у диктатуру партії та одного вождя. Задля їх утвердження населення потерпало від злиднів, поринаючи у карколомні соціально-економічні експерименти. Не винятком стали індустріалізація та колективізація — дві більшовицькі моделі системної модернізації країни. Сталінська революція «згори» вимагала жертв, а також коштів, тому партія запропонувала суспільству почекаати світлого майбутнього та остаточної перемоги соціалізму.

Розподіл предметів «споживчого кошика» серед населення — закономірний наслідок впровадження соціалістичної економіки, базовим принципом якої виявився «облік і контроль». Ленінське бачення соціалізму у повсякденному житті суспільства легко трансформувалося у централізоване забезпечення робітників і службовців та їхніх утриманців печеним хлібом, крупами, борошном, яке здійснювалося Наркомпостачем СРСР та УСРР через закриті розподільники, робітничі кооперативи, відділи робітничого постачання у 1929–1934 рр. Продовольчі картки спочатку з'явилися в містах України (Одеса, Херсон, Маріуполь, Київ, Дніпропетровськ та інші промислові об'єкти). Нормоване постачання хліба поширилось на решту дефіцитних продуктів. У 1932–1933 рр. на картки видавали і картоплю, хоча вона централізовано постачалася до їдалень системи споживчої кооперації та «орсів». Розподіл решти продуктів харчування відбувався за списками, які формувалися згідно пріоритетів промислового будівництва та індустріального розвитку країни. Існували чотири списки: перший (№1), другий (№2), третій (№3), та особливий список. До першого належали робітники, інженерно-технічний персонал важливих промислових об'єктів, провідних галузей — металургійна, вугільна, хімічна, тому карткова система

зосереджувалася у містах Донбасу, Криворізько-Дніпровського промислового регіону. До кожного списку зараховували робітників та членів родин, щоб знати загальну кількість контингенту і визначити норми забезпечення хлібом та іншими продуктами. У листопаді — грудні 1931 р. на продкарткове постачання було 826 тис. осіб у вугільній промисловості Донбасу, у січні — лютому 1932 р. 812–818 тис., у березні — 739 тис., у квітні — 751 тис. робітників, службовців, їхніх утриманців¹. Формування списків не давало гарантію їх повноцінного забезпечення. На централізованому постачанні перебували соціально-побутові установи (дитбудинки, інтернати, будинки інвалідів, Бупри, лікарні, молочні кухні), які належали до списку №3, контингент якого постійно переглядався, норми забезпечення зменшували, навіть призупиняли його у районах, які не виконували хлібозаготівельних планів, особливо по мірчуку.

Збір борошна з державних млинів, тобто так званий мірчук, не міг забезпечити хлібом промислові міста Донбасу, особливо на території самого регіону. У жовтні 1932 р. область виконала 56% плану збору мірчука², протягом вересня — жовтня 1933 р. дала 11 тис. т з 27 тис. т за планом³. Лише за списком №1,2 у березні — червні потреба у борошні на Донбасі становила 32 тис. т⁴. Працюючий шахтар мав повне нормоване забезпечення, а на лікарняному ліжку зовсім інше — мізерне. Інколи їх позбавляли хлібних карток. 5 жовтня 1932 р. у Горлівці та Щербаковці були зафіксовані випадки позбавлення карток і зменшення норм забезпечення робітників, які хронічно хворіли або лікувалися тривалий час.

Робітникам видавали талони у їдальню, хоча вони могли розраховуватися готівкою. Санітарні умови були жахливими у їдальнях так званого громадського харчування, що призводило до захворювань дизентерією, навіть тифом, не кажучи про шлункові отруєння. У жовтні 1931 р. між їдальнями організовували соціалістичне змагання з метою «цілковитого знищення в їдальнях прусаків»,

¹ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 6. — Спр. 1299. — Арк. 64.

² Збиранню мірчука — пильний контроль // Комуніст. — 1932. — 5 жовтня

³ ЦДАВО України. — Ф. 4402. — Оп. 1. — Спр. 222. — Арк. 24.

⁴ Там само. — Ф. 423. — Оп. 6. — Спр. 1296. — Арк. 41.

а також позбавлення черг¹. Таким самим «робом», тобто чином, відбувалася боротьба з мухами. А чому б ні, адже Донбас вважався регіоном трудових починів. Однак робітникам, шахтарям та службовцям жилося там надто важко. Плинність робітників на підприємствах сягала від 16 до 49%². Шахту 4–2 бис «Ірміно» покидали через «погані житлові умови, жажливе харчування і невиконання угод»³. Громадським харчуванням займався Наркомат постачання УСРР, а не споживча кооперація, але «продовольчі труднощі» у містах залишалися.

Елементарно бракувало хліба. Списки для карткового постачання вирізнялися не лише їх галузевим представництвом контингенту, а також кількість осіб та нормами забезпечення. На перший квартал 1932 р. до особого списку потрапило понад 1,5 млн осіб, з яких робітників 845 тис., службовців 702 тис. осіб⁴. Список №1 складався з основного контингенту — 444 тис. робітників і 568 тис. службовців, а також із працюючих на новобудовах — 207 тис. робітників і 26 тис. службовців⁵. До нього належали машинобудівні заводи Харківської області, коксохімічні, електротехнічні та будівельні організації, ТЕЦ, установи зв'язку, а також 24 тис. вчителів, відтак зменшення норми відбувалося за принципом пріоритетності галузі. Список №2 мав 516 тис. робітників і 578 тис. службовців, представляючи середню ланку народного господарства, до якого належали новобудови, але вони обслуговували за додатковим списком з позначкою «особий». 22 квітня 1932 р. Наркомпостач УСРР встановив для кожного підприємства «твердий контингент робітників та службовців», відтак робкоопам видавали списочну кількість забірних документів. Кожного 25 числа призначали новий контингент на наступний місяць. Заборні книжки видавали робкоопам

¹ Робітники та службовці ідальні №2 викликають на соцзмагання робітників та службовців ідальні №2 // Краматорська правда. — 1931. — 10 жовтня

² Позбутись причин, що викликають нечувану плинність // Краматорська правда. — 1931. — 8 вересня.

³ Восемь причин текучести рабсилы // Социалистический Донбасс. — 1933. — 3 сентября.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 6. — Спр. 1299. — Арк. 93.

⁵ Там само. — Арк. 94.

за списками, а робітники отримували їх через три дні після зарахування на роботу. У першому кварталі 1932 р. на картки перевели 5,6 млн робітників і службовців, з яких 2,6 млн робітників і понад 3 млн службовців¹. До списку №3 записали 1,7 млн осіб, але норми забезпечення постійно зменшувалися, спостерігалися затримки із видачею продуктів. У четвертому кварталі 1932 р. металургійні, машинобудівні, хімічні підприємства Донбасу мали отримати 29 тис. т м'яса, а надійшло 13,4 тис. т, тобто 46% до плану².

Для робітників, зайнятих на підземних роботах, видавали за особим списком 1 кг хліба на день, 2,4 кг круп, 1,5 кг цукру, 400 г олії, 7 кг оселедців на місяць, а для інших категорій робітників цього списку — 800 г хліба на день, 2,2 кг круп, 1 кг цукру, 400 г олії, 3 кг оселедців³. Для службовців норми забезпечення хлібом становили — 400 г, 1,2 кг круп, 800 г цукру, 1 кг оселедців. Норму забезпечення для списку №1 обмежили 800 г хліба та 700 г крупи, а для списку №2 — 400 г хліба та 300 г крупи. Для основних робітників ударних новобудов п'ятирічки видавали 1 кг хліба на день⁴. Пайок завжди залишатиметься пайком, в основу якого поклали індивідуальні норми споживання, але ніхто не враховував затрати енергії шахтарів у забої, не брав до уваги родини вуглекопів. У першому кварталі 1933 р. денні норми були «урізані», тому їх забезпечення відповідно зменшили. Провідні підприємства (електростанції, хімзавод, водопровід, типографії, транспортні підприємства тощо), установи соцкультпобуту, вчителі, інженерно-технічні працівники мали у забірних книжках щоденні картки — 600 г для працюючого і 200 г на утримання. Списки постійно переглядалися, окремі соціально-професійні групи обмежувалися у нормах забезпечення, а також вилучалися із контингенту централізованого постачання (школи, інтернати, дитбудинки), тому серед них були зафіксовані випадки голодування і смертності від голоду.

¹ Там само.

² Там само. — Спр. 1200. — Арк. 51.

³ Там само. — Спр. 1298. — Арк. 78.

⁴ Там само. — Спр. 1199. — Арк. 16.

7 грудня 1934 р. Раднарком СРСР видав постанову «Про скасування карткової системи з печеного хліба, борошна та крупи і системи отоварення технічних культур», якою дозволив з 1 січня 1935 р. торгівлю ними у державних та кооперативних крамницях. Скасовувалися високі комерційні ціни і надто занижені нормовані ціни на хліб, крупи і борошно, а натомість встановлювалися єдині державні ціни за географічно-територіальними поясами. До першого поясу Україна не потрапила, але до другого віднесли Київську, Харківську, Донецьку, Чернігівську, Вінницьку області та АМСРР, у яких житній хліб коштував 90 коп., пшеничний 1 крб. та 1 крб. 80 коп., а житнє борошно 2 крб. 2 коп., пшеничне 2 крб. 40 коп. У магазинах з'явилися макарони, рис, бобові, але вони коштували у кілька раз дорожче печеного хліба. Дніпропетровська та Одеська області потрапили до третього пояса, де хліб був дорожчим на 10–20 коп., а борошно на 20–30 коп., крупи на 20–25 коп.¹.

Карткова система нормованого забезпечення хліба стосувалася певних категорій міського населення, але переважно індустріальних робітників, шахтарів. Вона не була класовим привілеєм, а швидше недоліком політичної системи влади, яка вважала теорію класової боротьби методом соціалістичного будівництва. В актах запису смерті (загсів) зустрічалися робітники переважної частини районів Донбасу, які помирали від виснаження. Газети, незважаючи на цензуру, повідомляли про страшну епідемію тифу, туберкульозу, які виникли не від хорошого життя у промислових районах. Їдальням хронічно бракувало овочів, хліба, круп, а сподівання на млинарський збір у регіоні були марними, тому що пшеницю і жито до млинів мали постачати колгоспи, радгоспи, а не заготівельники у вигляді контор «Союзхліб», «Заготзерно», Наркомпостачу СРСР на чолі з А.І. Мікояном. Хліб вирощували селяни, а його власником стали шахраї, хоч і державного гатунку, томи від голоду масово гинули хлібороби українські, російські, німецькі, грецькі, які жили на Донбасі. Невтішним було і життя робітників, яких «посадили» на карткову норму — жалюгідну дозу фізичного зубожіння.

¹ Бюллетень финансового и хозяйственного законодательства. — 1934. — №34–35. — С. 28–29.

ВИСНОВКИ

Голодомор в українському Донбасі 1932–1933 рр. — історичний факт, який неможливо спростувати і заперечити. Він виявився законотвірним наслідком економічної політики тоталітарного комуністичного режиму, яка набула потворних і злочинних форм — примусової колективізації, розкуркулення, хлібозаготівлі, репресій проти селян. Визначення «український Донбас» також не викликає заперечень, позаяк українці становили тоді 60–90% населення регіону напередодні сталінського системного експерименту у сільському господарстві. Українські хлібороби, як і сотні тисяч російських, грецьких, німецьких селян, що проживали там, стали заручниками політично-ідеологічних схем, трудових починів і соціалістичних змагань, запроваджених радянською владою.

Не заперечуючи антиукраїнського спрямування голодомору, тому що від голоду масово помирили українці, які становили абсолютну більшість населення сільських районів Донецької області тих років, віддаю данину світлій пам'яті його жертвам серед етнічних росіян, греків, німців та представників інших народів. Від хлібозаготівлі, політики розкуркулення та голоду зникла самобутня російська релігійно-побутова громада старообрядців, яка знаходилася тоді на Донеччині, оберігаючи канони та обряди старої віри упродовж кількох століть. Вони не сприйняли церковних змін наприкінці XVII століття, не повірили більшовикам після жовтневого перевороту 1917 р., всіляко уникали колгоспів та інших форм новітнього більшовицького кріпацтва. Влада знищила їх за непокору, за відданість вірі і спротив.

Аграрний і промисловий Донбас, хліборобський і шахтарський край перетворили на «всесоюзну кочегарку», у мартенах і домнах якої варили сталь і чавун, але одночасно переплавляли сотні тисяч людей у горнилі голодомору та політичних репресій. Основним «сталеваром» та «кочегаром» виявився Сталін, іменем якого назвали базове місто і регіон. Однак адміністративно-територіальна Сталінщина трансформувалася у локальну «сталінщину» з масовим

переслідуванням селян, робітників, інтелігенції за політичні уподобання та національне і соціальне походження. Вони стали заручниками зловісної і людиноненависницької ідеології, яка вважала українських хліборобів «махровими петлюрівцями» та «буржуазними націоналістами», етнічних росіян Донбасу підозрювала у «великодержавному шовінізмі» і причетності до «білогвардійців», а серед німецької етнічної меншини вишукувала шпигунів. Радянська влада змусила їх покинути села і шукати порятунку у фашистській Німеччині. Дивовижна сила соціал-більшовизму, який обіцяв соціальний мир, соціальну рівність і соціальне благоденство, а натомість голодомор, депортації, репресії. Вибір між двома диктаторами і тоталітарними режимами — не найкращий для етнічної групи і кожної людини.

Обсяги хлібозаготівлі на Донеччині руйнували хлібофуражні баланси господарств, штовхали на межу голодної смерті колгоспників, селян. Їх оголошували та заносили на так звані «чорні дошки» — сталінську зброю масового винищення людей штучним голодом у соціальних резерваціях, адже села, колгоспи та райони були заблоковані. Селянам заборонили продавати залізничні квитки, унеможлививши виїзд за хлібом, а відтак і за порятунком. Надто багато чорного кольору для промислового регіону: «чорні дошки», чорне золоту Донбасу — вугілля, чорний дим металургійних та машинобудівних заводів. Індустріалізація ціною життя сотень тисяч людей, а для живих — нестерпні умови життя і злидні у селищах міського типу, але без класичного міського побуту.

Історія, навіть така трагічна, якою був голодомор, не застерегла політиків, нічому не навчила народи. Один з очевидців голодомору 1932–1933 рр. звертався до нас із сподіванням і пересторогою — «Не дай Бог дітям і внукам нашим бачити таке». Бог ніколи б не допустив того, що відбувається на Донбасі у 2014–2015 рр., народи стали заручниками «самопроголошених» безбожників, які не знають віри, жалю і моралі. Прокляття жертв голодомору, долаючи перепони, зруйнувало комуністичний режим в СРСР. Смерть українців і росіян на Донбасі відгукується червоним прокляттям з боку їхніх рідних. Хто наступний?

Науково-популярне видання

Марочко Василь Іванович

**Голодомор 1932–1933 років
на Донбасі**

Комп'ютерна верстка

Світлана Блащук